

Γκάγιο Πέτροβιτς Βέρνερ Χόφμαν
Τέοντορ Β. Άντόρνο

ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ

Τρεις μελέτες για την αποξένωση, την έξαθλίωση
και τη φθορά του ανθρώπου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ»
ΦΕΡΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ 5
ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ — ΧΟΦΜΑΝ — ΑΝΤΟΡΝΟ : ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ

ΑΘΗΝΑ 1973

ΓΚΑΓΙΟ ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ — ΒΕΡΝΕΡ ΧΟΦΜΑΝ
ΤΕΟΝΤΟΡ Β. ΑΝΤΟΡΝΟ

Α Λ Λ Ο Τ Ρ Ι Ω Σ Η
(Δοκίμια)

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Γιώργου Βαμβαλή

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὰ γερμανικά:

Gajo Petrovic: «Entfremdung und Aufhebung der Entfremdung»

ἀπὸ τὸ: Wider den autoritären Marxismus. Frankfurt a.M. 1969.

Werner Hofmann: «Verelendung» ἀπὸ τὸ: Folgen einer Theorie.

Essays über das Kapital von Karl Marx. Frankfurt a.M. 1967

(τέταρτη ἐκδοση 1971).

Theodor W. Adorno: Τὰ κομμάτια 3, 19, 21, 76, 90, 91, 126 ἀπὸ

τὸ: Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben.

Frankfurt a.M. 1951 (1970).

© ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, ΑΘΗΝΑ 1973

Στοιχειοθετήθηκε καὶ ἐκτυπώθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Ἰούνιο τοῦ 1973
στὸ τυπογραφεῖο ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΕΟΝΤΑΚΙΑΝΑΚΟΥ (Δουκ. Πλακεν-
τίας 31, Χαλάνδρι, τηλ. 6812457) γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, Φυλῆς 43, Ἀθήνα: 104, τηλ. 819.780

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γκάγιο Πέτροβιτς	
Ἡ ἀλλοτρίωση καὶ ἡ κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσης ...	7
Βέρνερ Χόφμαν	
Ἐξαθλίωσις	33
Τέοντορ Β. Ἀντόρνο	
Στοχασμοὶ πάνω στὴ φθαρμένη ζωὴ	75

« EPICOUROS » Publications, 43, Phylis St.,
Athens 104, Greece — Tel. 819-780

ΓΚΑΓΙΟ ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ

**Ἡ ἀλλοτρίωση καὶ ἡ κατάργησις
τῆς ἀλλοτρίωσης**

‘Ο γαλατάς έγραψε σ’ ένα σημείωμα: «Σήμερα μου σώθηκε τὸ βού-
τυρο, δυστυχῶς.» Ἡ κυρία Μπλούμ διάβασε τὸ σημείωμα καὶ λογά-
ριασε, κούνησε τὸ κεφάλι καὶ ξαναλογάρισε, μετὰ έγραψε: «Δύο
λίτρα, 100 γραμμάρια βούτυρο, χθές δὲ μου ἀφήσατε βούτυρο, ἀλλὰ
μὲ χρεώσατε.»

Τὴν ἄλλη μέρα έγραψε ὁ γαλατάς: «Συγγνώμη.» ‘Ο γαλατάς έρχε-
ται: τὸ πρωὶ στὶς τέσσερες, ἡ κυρία Μπλούμ δὲν τὸν γνωρίζει, θὰ έ-
πρεπε νὰ τὸν γνωρίζει: κανεὶς, σκέφτεται, θὰ έπρεπε νὰ σηκωθεῖ κα-
νεὶς στὶς τέσσερες νὰ τὸν γνωρίσει.

Ἡ κυρία Μπλούμ φοβᾶται μήπως ὁ γαλατάς εἶναι δυσαρεστημένος
μαζί της, ὁ γαλατάς θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κακὴ γνώμη γι’ αὐτή, τὸ
δοχεῖο της εἶναι καθουλιασμένο.

‘Ο γαλατάς γνωρίζει τὸ καθουλιασμένο δοχεῖο, εἶναι τῆς κυρίας
Μπλούμ, παίρνει συνήθως 2 λίτρα καὶ 100 γραμμάρια βούτυρο. ‘Ο
γαλατάς γνωρίζει τὴν κυρία Μπλούμ. “Ἄν τὸν ρωτοῦσαν γι’ αὐτή, θὰ
έλεγε: “Ἡ κυρία Μπλούμ παίρνει 2 λίτρα καὶ 100 γραμμάρια, ἔχει
ένα καθουλιασμένο δοχεῖο καὶ μιὰ γραφὴ πού διαβάζεται: εὐκολα.»
‘Ο γαλατάς εἶναι ἥσυχος, ἡ κυρία Μπλούμ δὲν ἀφήνει χρέη. Κι ἂν
συμβεῖ — γιατί μπορεί νὰ συμβεῖ καμιά φορά — νὰ ἔχει ἀφήσει 10
ράπες λιγότερο, αὐτὸς γράφει σ’ ένα σημείωμα: «10 ράπες λιγότε-
ρο.» Τὴν ἄλλη μέρα ἔχει τίς 10 ράπες δίχως ἄλλο καὶ στὸ σημείωμα
στέκει: «Συγγνώμη.» “Ἀνάξιο λόγου” ἢ “δὲν πειράζει”, σκέφτεται
τότε ὁ γαλατάς κι ἂν τὸ έγραψε στὸ σημείωμα θὰ δημιουργοῦσαν ὀ-
λόκληρη ἀλληλογραφία. Δὲν τὸ γράφει.

Τὸν γαλατά δὲν τὸν ἐνδιαφέρει σὲ ποιὸν ὄροφο μένει ἡ κυρία
Μπλούμ, τὸ δοχεῖο τὸ ἀφήνει κάτω στὴ σκάλα. Δὲν ἀνησυχεῖ, ἂν δὲν
τὸν βρεῖ ἐκεῖ. Στὴν πρώτη ὁμάδα ἔπαιζε κάποτε ἕνας Μπλούμ, αὐτὸν
τὸν γνώριζε ὁ γαλατάς, καὶ εἶχε μεγάλα αὐτιά. Ἴσως ἡ κυρία
Μπλούμ νὰ ἔχει μεγάλα αὐτιά.

Οἱ γαλατάδες ἔχουν μέχρι ἀηδίας καθαρὰ χέρια, ρόδινα, χοντρά
καὶ ξεπλυμένα. Ἡ κυρία Μπλούμ τὸ ἀναλογίζεται αὐτὸ ὅταν βλέπει
τὰ σημειώματά του. Ἐλπίζει: νὰ ἔρῃκε τίς 10 ράπες. Ἡ κυρία Μπλούμ
δὲ θὰ ἤθελε νὰ ἔχει ὁ γαλατάς κακὴ γνώμη γι’ αὐτή, ὅτε νὰ πιά-
σει κουβέντα μὲ τὴ γειτόνισσα. Ἀλλὰ κανένας δὲ γνωρίζει τὸν γαλα-
τά, στὴ γειτονιά μας κανένας. Σ’ ἐμᾶς έρχεται τὸ πρωὶ στὶς τέσσε-
ρες. ‘Ο γαλατάς εἶναι ἕνας ἀπὸ ἐκείνους πού κάνουν τὸ καθήκον τους.
‘Οποιοι στὶς τέσσερες τὸ πρωὶ φέρνει τὸ γάλα, κάνει τὸ καθήκον
του, κάθε μέρα, Κυριακὲς καὶ καθημερινές. Ἴσως οἱ γαλατάδες νὰ
μὴν κερδίζουν πολλὰ καὶ πιθανὸν νὰ τοὺς λείπουν συχνὰ χρήματα στὸ
λογαριασμό. Οἱ γαλατάδες δὲν εἶναι υπεύθυνοι πού τὸ γάλα γίνεται
ἀκριβότερο.

Καὶ κατὰ εἶθος ἡ κυρία Μπλούμ θὰ ἤθελε νὰ γνωρίσει τὸ γαλατά.
‘Ο γαλατάς γνωρίζει τὴν κυρία Μπλούμ, παίρνει 2 λίτρα καὶ 100
γραμμάρια καὶ ἔχει ένα καθουλιασμένο δοχεῖο.

(«‘Ο γαλατάς», διήγημα τοῦ Peter Bichsel ἀπὸ τὸ βιβλίο του «Ei-
gentlich möchte Frau Blum den Milchmann kennenlernen [Κα-
τὰ εἶθος ἡ κυρία Μπλούμ θὰ ἤθελε νὰ γνωρίσει τὸν γαλατά], Ol-
ten 1964.)

Γ. Β.

I

Ἡ ἔννοια «ἀλλοτρίωση» ἔχει στὴ σημερινὴ ζωὴ, στὴν ἐπι-
στήμη καὶ στὴ φιλοσοφία διάφορες σημασίες· οἱ περισσότε-
ρες μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς παραλλαγές τῆς πλατύτερης
ἐρμηνείας πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐτυμολογία καὶ τὴ μορ-
φολογία τῆς λέξης, δηλαδὴ τῆς ἐρμηνείας ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση
εἶναι ἡ πράξη ἢ τὸ ἀποτέλεσμα ἐκείνης τῆς διαδικασίας, μὲ
τὴν ὁποία πράγματα ἢ πρόσωπα γίνονται (ἢ ἔχουν γίνει)
ξένα μεταξύ τους.

Στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἡ ἀλλοτρίωση σημαίνει συνήθως
ἀποξένωση ἢ ἀπομάκρυνση ἀπὸ πρώην φίλους ἢ συναδέλ-
φους. Στὸ δίκαιο ἀναφέρεται συνήθως στὴ μεταβίβαση πε-
ριουσίας ἀπὸ ἕνα πρόσωπο σὲ ἄλλο (μὲ ἀγορά, πώληση ἢ
δωρεά). Στὴν ἱατρικὴ καὶ τὴν ψυχιατρικὴ ἀλλοτρίωση ση-
μαίνει συνήθως παρέκκλιση ἀπὸ τὸν κανόνα, δηλ. φρενο-
βλάβεια. Στὴ σημερινὴ ψυχολογία καὶ κοινωνιολογία ἡ ἔν-
νοια χρησιμοποιεῖται συχνὰ γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ αἰ-
σθητήματος τῆς ξενικότητας τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στὴν κοι-
νωνία, τὴ φύση, ἀπέναντι σὲ ἄλλους ἀνθρώπους ἢ ἀπέναντι
στον ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Γιὰ πολλοὺς κοινωνιολόγους καὶ φι-
λόσοφους ἀλλοτρίωση σημαίνει τὸ ἴδιο ὅπως ἀντικειμενο-
ποίηση, δηλαδὴ ἡ πράξη (ἢ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξης)
τῆς μετατροπῆς ἀνθρώπινων ιδιοτήτων, σχέσεων καὶ ἐνερ-
γειῶν σὲ ιδιότητες καὶ ἐνέργειες πραγμάτων πού εἶναι ἀνε-
ξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἐξουσιάζουν τὴ ζωὴ του. Γιὰ
ἄλλους ἀλλοτρίωση σημαίνει τὸ ἴδιο ὅπως αὐταλλοτρίωση,
δηλαδὴ ἡ διαδικασία ἢ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαδικασίας μὲ
τὴν ὁποία ἕνα «ὄν» (θεὸς ἢ ἄνθρωπος) ἀποξενώνεται, αὐ-

ταποξενώνεται από τή φύση του, από τὸ ἐγώ του, με τὶς ἴδιες του τὶς πράξεις.

Ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτριώσεως ἀναπτύχθηκε φιλοσοφικὰ ἀπὸ τὸν Χέγκελ. Μερικοὶ ἔχουν ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ χριστιανικὴ θεωρία γιὰ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ τὴ λύτρωση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰ μιὰ πρώτη παραλλαγή τῆς γεγκελιανῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση καὶ τὴν κατάργηση τῆς ἀλλοτρίωσης. Σύμφωνα με ἄλλους ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης ἐκφράστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ δυτικὴ σκέψη με τὴν ἔννοια τῆς εἰδωλολατρίας. Καὶ τελικὰ μερικοὶ ἀντιπροσώπευσαν τὴν ἀποψη ὅτι ἡ πηγὴ τῆς γεγκελιανῆς παράστασης γιὰ τὴ φύση σὰν αὐταλλοτριωμένη μορφή τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος εἶναι ἡ πλατωνικὴ παράσταση γιὰ τὸν φυσικὸ κόσμο σὰ μιὰ ἀτελῆ εἰκόνα τοῦ ὑπέριπτου κόσμου τῶν ἰδεῶν. Στὴ συνέχεια τῆς μελέτης θὰ βρεθοῦν πιθανὸν ἀκόμη πολλοὶ πρόδρομοι τοῦ Χέγκελ. Ἐνα πράγμα μένει ὅμως ἀκλόνητο: Ὁ Χέγκελ, ὁ Λούντβιχ Φόουερμπαχ καὶ ὁ Κάρλ Μάρξ ἦταν οἱ πρῶτοι πού ἔδωσαν μιὰ σαφῆ ἀνάπτυξη τῆς ἀλλοτριώσεως, καὶ ἡ ἐρμηνεία τους εἶναι ἡ ἀφετηρία κάθε συζήτησης γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση στὴ σημερινὴ φιλοσοφία, κοινωνιολογία καὶ ψυχολογία.

Μιὰ βασικὴ ἔννοια τῆς γεγκελιανῆς φιλοσοφίας εἶναι ὅτι καθετὶ πού ὑπάρχει εἶναι τελικὰ ἡ ἀπόλυτη ἰδέα (τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα, ἢ στὴν ἀπλή γλώσσα ὁ θεός), καὶ ὅτι ἡ ἀπόλυτη ἰδέα δὲν εἶναι οὔτε μιὰ σειρά σταθερὰ καθορισμένων πραγμάτων οὔτε ἓνα σύνολο στατικῶν ἰδιοτήτων, ἀλλὰ μιὰ δυναμικὴ ὄντοτητα πού θρῖσκεται σὲ μιὰ κυκλικὴ διαδικασία τῆς ἀλλοτριώσεως καὶ τῆς κατάργησης τῆς ἀλλοτρίωσης. Ἡ φύση εἶναι ἀπλῶς μιὰ αὐταλλοτριωμένη μορφή τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος, καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀπόλυτο στὴ διαδικασία τῆς κατάργησης τῆς ἀλλοτριώσεως. Ὁλόκληρη ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία εἶναι ἡ διαρκὴς αὔξηση τῆς ἀνθρώπινης γνώσης τοῦ ἀπόλυτου καὶ ταυτόχρονα ἡ ἐξέλιξη τῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἀπόλυτου, τὸ ὁποῖο μέσω τοῦ πεπερασμένου πνεύματος ἀποκτᾶ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ξαναγυρίζει,

ἀπὸ τὴν ἀλλοτριώσή του μέσα στὴ φύση, στὸν ἑαυτό του. Ἐπειδὴ ἡ ἀλλοτριώση τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος στὴ φύση δὲν εἶναι γεγονὸς ἐξηρητημένο ἀπὸ τὸ χρόνο, ἀλλὰ ἄχρονο γεγονός, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀφετηρία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας εἶναι τὸ ἦδη ἀλλοτριωμένο πνεῦμα, καὶ ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἱστορία ἀνάγεται στὴ διαδικασία τῆς κατάργησης τῆς ἀλλοτριώσεως.

Στὴ γεγκελιανὴ φιλοσοφία δὲν ἀλλοτριώνεται μόνο τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἐνα οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τοῦ πεπερασμένου πνεύματος (τοῦ ἀνθρώπου) εἶναι νὰ παράγει πράγματα, νὰ ἐκφράζεται με ἀντικείμενα, νὰ ἀντικειμενοποιεῖται σὲ φυσικὰ πράγματα, σὲ κοινωνικοὺς θεσμοὺς καὶ πολιτιστικὰ προϊόντα· καὶ κάθε ἀντικειμενοποίηση εἶναι ἀναγκαία ἀλλοτρίωση: τὰ παραγμένα ἀντικείμενα γίνονται ξένα στὸν παραγωγό. Ἡ ἀλλοτρίωση σὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια μπορεῖ νὰ ὑπερβληθεῖ μόνο στὴν ἔννοια τῆς ἀνάλογης γνώσης. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀκόμη ἔννοια, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ στὸ σύστημα τοῦ Χέγκελ σὰν ἀλλοτριωμένος. Εἶναι ἡ κλήση τοῦ ἀνθρώπου σὰν τέτοιου νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὰν ὄργανο γιὰ τὴν αὐτογνωσία τοῦ ἀπόλυτου, καὶ στὸ βαθμὸ πού δὲν ἐκπληρώνει αὐτὴ τὴ λειτουργία, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ φύση του σὰν ἄνθρωπος· στὸ βαθμὸ αὐτὸ εἶναι ἀπλῶς ἓνας αὐταλλοτριωμένος ἄνθρωπος.

Ὁ Λούντβιχ Φόουερμπαχ παραδέχτηκε τὴ γεγκελιανὴ θεωρία ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ αὐταλλοτριωθεῖ, ἀλλὰ ἀπέρριψε τόσο τὴ θεωρία ὅτι ἡ φύση εἶναι ἡ αὐταλλοτριωμένη μορφή τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος, ὅσο καὶ ἐκείνη, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα στὴ διαδικασία τῆς κατάργησης τῆς ἀλλοτριώσεως. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἓνας αὐταλλοτριωμένος θεός. Ἀντίθετα: ὁ θεός εἶναι ἓνας αὐταλλοτριωμένος ἄνθρωπος· εἶναι ἀπλῶς τὸ ἀπολυτοποιημένο καὶ ἀλλοτριωμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἀνθρώπινο ὄν. Καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι αὐταλλοτριωμένος, ὅταν ἀρνεῖται νὰ ἐννοήσει τὴ φύση σὰν αὐταλλοτριωμένη μορφή τοῦ θεοῦ· ὁ ἄνθρωπος

αυταλλοτριώνεται όταν δημιουργεί ένα φανταστικό ανώτερο όν, το τοποθετεί πάνω από τον εαυτό του και υποτάσσεται σ' αυτό σαν σκλάβος. Η κατάργηση της αλλοτρίωσης του ανθρώπου συνίσταται στην κατάργηση της αλλοτριωμένης εικόνας του ανθρώπου, που είναι ο θεός.

Ο Κάρλ Μάρξ έγκωμιάσε τον Χέγκελ που έννοησε την αυτοδημιουργία του ανθρώπου σαν διαδικασία της αλλοτρίωσης και της κατάργησης της αλλοτρίωσης. Άλλα άσκησε κριτική στον Χέγκελ κοντά στ' άλλα και για το ότι ταύτισε την αντικειμενοποίηση με την αλλοτρίωση και την κατάργηση της αλλοτρίωσης με την κατάργηση της αντικειμενικότητας· για το ότι θεώρησε τον άνθρωπο σαν αυτοσυνείδηση και την αλλοτρίωση του ανθρώπου σαν αλλοτρίωση από την αυτοσυνείδησή του· και γιατί ξεκίνησε από το ότι η καταστολή της αντικειμενοποίησης και της αλλοτρίωσης είναι δυνατή μόνο με το μέσο της καθαρής σκέψης.

Ο Μάρξ συμφώνησε με την κριτική του Φόουερμπαχ στη θρησκευτική αλλοτρίωση, αλλά τόνισε ότι η θρησκευτική αλλοτρίωση του ανθρώπου είναι μόνο μια από τις πολλές μορφές της αυταλλοτρίωσης του ανθρώπου. Ο άνθρωπος δεν αλλοτριώνει με τη μορφή του θεού μόνο ένα μέρος του εαυτού του, αλλοτριώνει και άλλα προϊόντα της πνευματικής του δραστηριότητας στη μορφή της φιλοσοφίας, του υγιούς ανθρώπινου νοῦ, της τέχνης, της ήθικης κλπ. Άλλοτριώνει τα προϊόντα της οικονομικής του δραστηριότητας με τη μορφή του εμπορεύματος, του χρήματος, του κεφαλαίου κλπ. Άλλοτριώνει τα προϊόντα της κοινωνικής του δραστηριότητας με τη μορφή του κράτους, του δικαίου, των κοινωνικών θεσμών. Έτσι υπάρχουν πολλές μορφές, με τις οποίες ο άνθρωπος αλλοτριώνει τα προϊόντα της δραστηριότητάς του και δημιουργεί με αυτά έναν ξεχωριστό, ανεξάρτητο και πανίσχυρο κόσμο αντικειμένων προς τον οποίο θρίσκειται σε σχέση σκλάβου, εξαρτημένος και αδύναμος. Δεν αλλοτριώνει όμως μόνο τα ίδια του τα προϊόντα, αλλά αλλοτριώνεται και από τη δραστηριότητα, με την οποία παράγονται αυτά

τα προϊόντα, από τη φύση, μέσα στην οποία ζει, και από άλλους ανθρώπους. Άλλα όλα αυτά τα είδη ή οι μορφές της αλλοτρίωσης είναι τελικά μία: είναι μόνο διαφορετικές μορφές ή απόψεις της αυταλλοτρίωσης του ανθρώπου από την ανθρώπινη ουσία του ή τη φύση του, από την ανθρωπιά του. Ο αυταλλοτριωμένος άνθρωπος είναι ένας άνθρωπος που στην πραγματικότητα δεν είναι άνθρωπος, ένας άνθρωπος που δεν αναγνωρίζει και δεν πραγματοποιεί τις ιστορικά δημιουργημένες δυνατότητές του. Ένας μη αλλοτριωμένος άνθρωπος θα ήταν αντίθετα ένας άνθρωπος που αυτοδημιουργείται σαν ένα ελεύθερο, δημιουργικό όν της πράξης.

Οι έννοιες της αλλοτρίωσης και της κατάργησης της αλλοτρίωσης αναπτύχθηκαν από τον Μάρξ στα πρώτα του έργα, ιδιαίτερα στα «Οικονομικά - φιλοσοφικά χειρόγραφα» (Oekonomisch - Philosophische Manuskripte) που γράφτηκαν το 1844 και δημοσιεύτηκαν το 1932. Και οι δύο έννοιες παίζουν βασικό ρόλο και στα όψιμότερα έργα του, αλλά εκεί χρησιμοποιούνται μάλλον καλυμένες παρά ρητά. Αυτό είναι και η κυριότερη αιτία που παραβλέφθηκε η σημασία τους. Σε καμιά περιγραφή ή έρμηνεία των ιδεών του Μάρξ από τον 19ο αιώνα ή από τα πρώτα τριάντα χρόνια του 20ού αιώνα δεν παίζουν σημαντικό ρόλο οι έννοιες της αλλοτρίωσης και της κατάργησης της αλλοτρίωσης. Μερικές σημαντικές απόψεις της αλλοτρίωσης αναφέρονται από τον Γκέοργκ Λούκατς στο «Ιστορία και ταξική συνείδηση» (Geschichte und Klassenbewusstsein, 1932) με το χαρακτηρισμό «αντικειμενοποίηση» (Verdinglichung), αλλά σε αυτό το βιβλίο δεν υπάρχει μια γενική και σαφής ανάλυση της αλλοτρίωσης.

Οι έννοιες της αλλοτρίωσης και της κατάργησης της αλλοτρίωσης έγιναν αντικείμενο ζωηρών συζητήσεων μετά την έκδοση των «Οικονομικών - φιλοσοφικών χειρογράφων» του Μάρξ το 1932 και ιδιαίτερα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Σε αυτές τις συζητήσεις έλαβαν μέρος όχι μόνο μαρξιστές, αλλά και μη μαρξιστές, ιδιαίτερα υπαρξιστές, και

δχι μόνο φιλόσοφοι, αλλά και ψυχολόγοι (ιδιαίτερα ψυχαναλυτές), κοινωνιολόγοι, κριτικοί της λογοτεχνίας, συγγραφείς κλπ.

Τὸ ξαναξυπνημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀλλοτρίωσης συνάντησε τὴν ἀντίσταση μιᾶς σειρᾶς δογματικῶν μαρξιστῶν πού ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης εἶναι ἓνα χεγκελιανὸ βοήθημα τοῦ νεαροῦ Μάρξ πού τὸ ἐγκατέλειψε ὁ ὄριμος Μάρξ. Ἀλλὰ ὅλο καὶ πῖο πολλοὶ μαρξιστὲς στὴ Γαλλία, στὴν Ἰταλία, στὴν Ἀγγλία, στὶς ΗΠΑ, στὴν Πολωνία, στὴν Τσεχοσλοβακία, στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ σὲ ἄλλες χώρες πιστεύουν σήμερα ὅτι δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν πρῶμο καὶ τὸν ὄψιμο Μάρξ καὶ ὅτι οἱ ἔννοιες τῆς ἀλλοτρίωσης καὶ τῆς «κατάργησης τῆς ἀλλοτρίωσης» εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κατάλληλη ἀρθρωση τῶν οὐσιαστικῶν μαρξικῶν θέσεων.

Αὐτοὶ πού θεωροῦν τίς ἔννοιες τῆς ἀλλοτρίωσης καὶ τῆς κατάργησης τῆς ἀλλοτρίωσης σημαντικὰ ὄργανα τῆς θεωρητικῆς ἀνάλυσης διαφωνοῦν ὅμως γιὰ τὸν τρόπο τῆς χρησιμοποίησης καὶ τῆς ἐρμηνείας αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐρευνήσουμε ἐδῶ ὅλες τίς διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση. Θὰ ἀναφέρουμε μόνο μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀντίθετα ζητήματα πού συζητοῦνται ἀπὸ φιλόσοφους, ψυχολόγους καὶ κοινωνιολόγους.

II

Μερικοὶ συγγραφεῖς εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ τόσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ γιὰ μὴ ἀνθρώπινα δημιουργήματα (κόσμο, φύση κλπ.)· πολλοὶ περισσότεροι πιστεύουν ὅμως πὼς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Μερικοὶ ἀπ' αὐτούς, πού τὴ χρησιμοποιοῦν μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τονίζουν πὼς μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ μόνο σὲ ἄτομα, σὲ ξεχωριστὰ πρόσωπα, καὶ ὄχι στὴν κοινωνία σὰ σύνολο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη μιᾶς σειρᾶς τέτοιων συγγραφέων ἡ ἔλλιπής προσαρμογὴ τοῦ

ἀτόμου στὴν κοινωνία του εἶναι σημάδι τῆς ἀλλοτρίωσής του. Ἄλλοι ἰσχυρίζονται πὼς καὶ μιὰ κοινωνία μπορεῖ νὰ εἶναι ἄρρωστη ἢ ἀλλοτριωμένη, ὥστε ἓνα ἄτομο πού δὲν εἶναι προσαρμοσμένο σὲ αὐτὴ τὴν κοινωνία δὲν εἶναι ὅπως ὅποτε ἀλλοτριωμένο.

Πολλοὶ ἀπ' αὐτούς πού συναρτοῦν τὴν ἀλλοτρίωση μόνο μὲ ἄτομα στενεύουν τὴν ἔννοια ἀκόμη περισσότερο, θεωρώντας τὴ σὰ μιὰ καθαρὰ ψυχολογικὴ ἔννοια πού ἀναφέρεται σὲ ἓνα αἰσθημα ἢ σὲ μιὰ διανοητικὴ κατάσταση. Ἄλλοι τονίζουν ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση δὲν εἶναι μόνο ἓνα αἰσθημα, ἀλλὰ ἓνα ἀντικειμενικὸ γεγονός, ἓνας τρόπος ὑπαρξης.

Μερικοὶ ἀπ' αὐτούς πού χαρακτηρίζουν τὴν ἀλλοτρίωση διανοητικὴ κατάσταση, τὴ θεωροῦν σὰν ἓνα γεγονός ἢ σὰ μιὰ ἔννοια τῆς ψυχοπαθολογίας· ἄλλοι πάλι τονίζουν ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση δὲν εἶναι βέβαια καλὴ ἢ ἐπιθυμητὴ, ἀλλὰ δὲν εἶναι κάτι πού μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ μὲ τὴν ἔννοια τῆς λέξης παθολογική. Συχνὰ συμπληρώνουν πὼς πρέπει νὰ διακρίνουμε τὴν ἀλλοτρίωση ἀπὸ δύο συγγενεῖς, ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημες ἔννοιες: τὴν ἀνομία καὶ τὴν προσωπικὴ ἀποδιοργάνωση. «Ἡ ἀλλοτρίωση ἀναφέρεται στὴν ψυχολογικὴ κατάσταση ἐνὸς ἀτόμου πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ αἰσθήματα ξενικότητας, ἐνῶ ἡ ἀνομία ἀναφέρεται σὲ μιὰ σχετικὴ ἔλλειψη κανόνων ἐνὸς κοινωνικοῦ συστήματος. Ἡ προσωπικὴ ἀποδιοργάνωση ἀναφέρεται σὲ διαταραγμένη συμπεριφορὰ πού προκύπτει ἀπὸ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις ἐνὸς ἀτόμου.»¹

Ὅποιος ἀπορρίπτει τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ἀλλοτρίωσης σὰν ψυχολογικὴ ἔννοια, λέει συνήθως πὼς εἶναι ἐπίσης (ἢ πρωταρχικὰ) οικονομικὴ, ἢ πολιτικὴ, ἢ κοινωνιολογικὴ, ἢ ἠθικὴ ἔννοια. Καὶ μερικοὶ τονίζουν πὼς ἡ ἀλλοτρίωση εἶναι βασικὰ καὶ σὲ πρώτη γραμμὴ μιὰ ἔννοια τῆς γενικῆς φιλοσοφίας, ἢ μιὰ ἔννοια τῆς ὄντολογίας καὶ τῆς ἀνθρωπολογίας.

Μὲ βάση αὐτὲς τίς ἀξιωματικὲς διαφορὲς διαφέρουν ὅλοι ἐκεῖνοι πού χρησιμοποιοῦν σήμερα τὸν ὄρο «ἀλλοτρίωση» στὴ διατύπωση τῆς ἔννοιας. Κατὰ τὸν Gwynn Nettler ἀλλοτρίωση εἶναι μιὰ ὀρισμένη ψυχολογικὴ κατάσταση ἐνὸς

φυσιολογικού ατόμου, και ένα αλλοτριωμένο άτομο είναι «κάποιος που έχει αποξενωθεί από την κοινωνία του και τον πολιτισμό της και έχει τοποθετηθεί σε αντίθεση προς αυτή».² Κατά τον Murray Levin «το ουσιαστικό γνώρισμα του αλλοτριωμένου ανθρώπου είναι η πεποίθησή του ότι δεν είναι ικανός να εκπληρώσει αυτό που θεωρεί σα νόμιμο ρόλο του στην κοινωνία».³ Κατά τους Eric και Mary Josephson η αλλοτρίωση είναι «ένα ατομικό αίσθημα ή μια ατομική κατάσταση της αποκόλλησης από το εγώ, από άλλους, αλλά και από τον κόσμο γενικά».⁴

Κατά τον Stanley Moore η έννοια «αλλοτρίωση» αναφέρεται στα γνωρίσματα της ατομικής συνείδησης και της κοινωνικής δομής που είναι τυπικά για τέτοιες κοινωνίες, τα μέλη των οποίων ελέγχονται από τις συνέπειες της συλλογικής τους δραστηριότητας αντί να τις ελέγχουν».⁵ Κατά τον Jean - Yves Calvez η αλλοτρίωση είναι «το γενικό γνώρισμα της κατάστασης του απολυτοποιημένου υποκειμένου που δίνει στον εαυτό του έναν κόσμο, έναν τυπικό κόσμο, και έτσι απορρίπτει το αληθινά συγκεκριμένο και τους κανονισμούς του».⁶ Ο Erich Fromm αναφέρει ότι «η αλλοτρίωση σημαίνει κατά τον Μάρξ ότι ο άνθρωπος δεν αισθάνεται, όταν ιδιοποιείται τον κόσμο, σαν όν που ενεργεί, αλλά ότι ο κόσμος (ή φύση, οι άλλοι και ο εαυτός του) του μένουν ξένα. Στέκουν απέναντί του σαν έχθρικά αντικείμενα, αν και μπορεί να έχουν δημιουργηθεί απ' αυτόν. Αλλοτρίωση σημαίνει ότι ζεις τον κόσμο και τον εαυτό σου παθητικά, ληπτικά, στο διαχωρισμό υποκειμένου και αντικειμένου».⁷

III

Όλοι οι συγγραφείς που χρησιμοποιούν την έννοια της αλλοτρίωσης έχουν κάνει διάκριση ανάμεσα στις διαφορές μορφές της αλλοτρίωσης. Αλλά δεν έχουν δλοι ασχοληθεί ρητά με το ζήτημα των μορφών.

Στον Χέγκελ δεν υπάρχει καμιά δοκιμή για μια σαφή

ταξινόμηση των μορφών της αλλοτρίωσης· αλλά αφού η ουσία δλης της εξέλιξης είναι γι' αυτόν μια διαδικασία της αλλοτρίωσης και της κατάργησης της αλλοτρίωσης, θα μπορούσαν να παρατηρηθούν διάφορα στάδια στην εξέλιξη του απόλυτου σαν εξίσου διάφορες μορφές της αλλοτρίωσης. Θα ήταν πολύ δυσκολότερο να ανακαλύψουμε μια παρόμοια ταξινόμηση στον Φίσερμπαχ, ή φιλοσοφία του οποίου ήταν στην ουσία της μια άρνηση της συστηματικής φιλοσοφίας. Ένα γνωστό απόσπασμα στα «Οικονομικά - φιλοσοφικά χειρόγραφα» του Μάρξ («Αλλοτριωμένη εργασία») φαίνεται πως προσφέρει τη διάκριση ανάμεσα σε τέσσερες διαφορετικές μορφές της ανθρώπινης αλλοτρίωσης: την αλλοτρίωση του ανθρώπου από τα προϊόντα της δραστηριότητάς του, την αλλοτρίωση του ανθρώπου από την ίδια του τη δραστηριότητα, την αλλοτρίωση του ανθρώπου από την ανθρώπινη φύση του και την αλλοτρίωση του ανθρώπου από άλλους ανθρώπους. Αλλά μια τέτοια ταξινόμηση φαίνεται πως δεν ανταποκρίνεται πλήρως στο σύνολο των παραστάσεων του Μάρξ για τις μορφές της αλλοτρίωσης. Σε άλλα σημεία ο Μάρξ μιλάει και για άλλες μορφές και υπομορφές της αλλοτρίωσης. Η παραπάνω απαρίθμηση φαίνεται πως είναι έλλιπής και από το ότι μορφές της αλλοτρίωσης που δεν μπορεί να στέκουν στο ίδιο επίπεδο τις τοποθετεί στο ίδιο επίπεδο.

Οι συγγραφείς του 20ού αιώνα παρουσιάζουν πολύ διαφορετικές διαβαθμίσεις των βασικών μορφών της αλλοτρίωσης. Για να ονομάσουμε μερικές: ο Frederik A. Weiss έχει διακρίνει τρεις βασικές μορφές της αταλλοτρίωσης (αυτονώρκωση, αυτοεξουδετέρωση και αυτοεξιδανίκευση). Ο Ernest Schachtel τέσσερες (ή αλλοτρίωση του ανθρώπου από τη φύση, από τους συνανθρώπους του, από τη σωματική και την πνευματική εργασία του, από τον εαυτό του). Ο Melvin Seeman πέντε (άδυναμία, άσημαντότητα, κοινωνική απομόνωση, άνομία και αταλλοτρίωση). Ο Lewis Feuer εξι (ή αλλοτρίωση της ταξικής κοινωνίας, της κοινωνίας

του συναγωνισμού, της βιομηχανικής κοινωνίας, της μαζικής κοινωνίας, των φυλών, των γενιών).

Ο Melvin Seeman προσπάθησε να τις όρισει με ακρίβεια. Σύμφωνα μ' αυτόν η αδυναμία είναι «ή πίστη του ατόμου ή ή από το άτομο υποτιθέμενη πιθανότητα ότι ή συμπεριφορά του δεν μπορεί να καθορίσει τα επιδιωκόμενα απ' αυτό αποτελέσματα ή τις επιθεβαιώσεις». Άσημαντότητα έχουμε «δταν το άτομο δεν ξέρει τί πρέπει να πιστέψει — όταν δεν εκπληρώνονται τα κατώτατα όρια του ατόμου σχετικά με τη σαφήνεια στην απόφαση. Η ανομία είναι το γνώρισμα μιās κατάστασης, «κατά την οποία υπάρχει μεγάλη πιθανότητα ότι για την επίτευξη δοσμένων σκοπών δε χρειάζονται κοινωνικά επικυρωμένοι τρόποι συμπεριφοράς». Η απομόνωση είναι χαρακτηριστική για εκείνους που «δίνουν ελάχιστη σημασία σε σκοπούς και περιεχόμενα πίστης που τυπικά εκτιμούνται πολύ στην υπάρχουσα κοινωνία». Και αυταλλοτρίωση είναι «ο βαθμός της εξάρτησης της δοσμένης συμπεριφοράς από προεξοφλούμενες μελλοντικές αμοιβές, δηλαδή από αμοιβές που βρίσκονται έξω από την ίδια τη δραστηριότητα».⁸

Άλλοι συγγραφείς απέφυγαν να φτιάξουν έναν πλήρη κατάλογο των μορφών της αλλοτρίωσης ή να προσφέρουν μιὰ ακριβή διατύπωση αυτών των μορφών. Ο Eric και η Mary Josephson αναφέρουν πλάγια και χοντρά αυτό που θεωρούν βασικές μορφές της αλλοτρίωσης όταν γράφουν «ο άνθρωπος στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες απομακρύνεται γρήγορα από τη φύση, από τους παλιούς θεούς του, από την τεχνολογία, που μεταμόρφωσε το περιβάλλον του και απειλεί τώρα να το καταστρέψει· από την εργασία του και τα προϊόντα της, από τη σχόλη του· από τους πολύπλοκους κοινωνικούς θεσμούς, που δήθεν τον εξυπηρετούν, αλλά μάλλον τον χειραγωγούν· από την κοινότητα στην οποία ζει· και κυρίως από τον εαυτό του — από το σώμα του και το φύλο του, από τα αισθήματά του της αγάπης και της τρυφερότητας και από την τέχνη του — από το δημιουργικό

και παραγωγικό του δυναμικό».

Αντί να προσπαθήσουμε να απαριθμήσουμε όλες τις ταξινομήσεις των μορφών της αλλοτρίωσης που έχουν γίνει μέχρι τώρα, θα αναφέρουμε μόνο μερικά βασικά κριτήρια, με τα όποια θα μπορούσαν να γίνουν και πράγματι έχουν γίνει τέτοιες ταξινομήσεις.

Ανάλογα με τη φύση αυτού που αλλοτριώνεται μπορούμε να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στην αλλοτρίωση πραγμάτων και στην αλλοτρίωση του εγώ. Και ανάλογα με τους βασικούς τύπους των πραγμάτων ή του εγώ μπορούμε να κάνουμε παραπέρα υποδιαιρέσεις. Για εκείνους που θεωρούν τον άνθρωπο σαν το μοναδικό εγώ, ή αλλοτρίωση του εγώ είναι μόνο ένας άλλος χαρακτηρισμός για την αλλοτρίωση του ανθρώπου. Και ανάλογα από το αν παρατηρούμε τον άνθρωπο σαν άτομο ή σαν κοινωνική ομάδα ή κοινότητα, μπορούμε να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στην ατομική αλλοτρίωση και την κοινωνική αλλοτρίωση. Σε διάφορα είδη της κοινωνικής αλλοτρίωσης μπορούμε να διακρίνουμε την αλλοτρίωση της γενικής κοινωνίας (αλλοτρίωση του φεουδαρχισμού, αλλοτρίωση του καπιταλισμού κλπ.), αλλοτρίωση κοινωνικών ομάδων (αλλοτρίωση του καπιταλιστά, αλλοτρίωση του εργάτη, του διανοούμενου, του γραφειοκράτη, του παραγωγού, του καταναλωτή κλπ.), αλλοτρίωση κοινωνικών θεσμών (αλλοτρίωση του κράτους, της εκκλησίας, πολιτιστικών αρχών κλπ.).

Ακολουθώντας το ερώτημα, από τί αλλοτριώνεται αυτό που αλλοτριώνεται, μπορούμε να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στην αλλοτρίωση από κάτι ή από ένα άλλο πρόσωπο και στην αλλοτρίωση (του ατόμου) από τον ίδιο του τον εαυτό. Η διάκριση δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην αλλοτρίωση πραγμάτων· ένα πράγμα δεν μπορεί να αλλοτριωθεί από τον εαυτό του. Άλλα ένα εγώ μπορεί να αλλοτριωθεί είτε από κάτι είτε από ένα άλλο πρόσωπο είτε από τον εαυτό του. Ανάλογα με τα διάφορα είδη των «άλλων» και των διαφορών απόψεων ή πλευρών του εγώ είναι δυνατές παραπέρα

υποδιαιρέσεις (π.χ. αλλοτρίωση από τή φύση, αλλοτρίωση από τούς συνανθρώπους, από τὸ σῶμα του, από τὰ αἰσθηματά του, από τίς ἀνάγκες του, από τίς δημιουργικές του δυνατότητες κλπ.).

Ἀκολουθώντας τὸ ἐρώτημα, ἂν αὐτὸ πού αλλοτριώνεται, αλλοτριώνεται μὲ τὴ δραστηριότητά του ἢ μὲ τὴ δραστηριότητα ἑνὸς ἄλλου, μπορούμε νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στὴν αλλοτρίωση πού ἔχει προκληθεῖ ἀπὸ ἄλλους καὶ στὴν αλλοτρίωση ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Ἡ αλλοτρίωση ἑνὸς πράγματος μπορεῖ φανερά νὰ εἶναι μόνο μιὰ αλλοτρίωση πού ἔχει προκληθεῖ ἀπὸ ἄλλους, ἐνῶ ἡ αλλοτρίωση ἑνὸς ἐγὼ μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο αλλοτρίωση πού ἔχει προκληθεῖ ἀπὸ ἄλλους ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό.

Τὰ παραπάνω κριτήρια γιὰ τὴ διαφοροποίηση τῆς αλλοτρίωσης μπορούν νὰ συνδυαστοῦν ἡ ἔννοια τῆς αὐταλλοτρίωσης, ὅπως χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Χέγκελ καὶ τὸν Μάρξ καὶ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φιλοσοφία, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς συνδυασμένης χρησιμοποίησης τῶν τριῶν βασικῶν κριτηρίων πού ἀναφέραμε παραπάνω. Αὐτὸ πού ὁ Χέγκελ καὶ ὁ Μάρξ ὀνομάζουν αὐταλλοτρίωση, εἶναι ἡ αλλοτρίωση ἑνὸς ἐγὼ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του μέσω τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ διαφορὰ ἐγκκεῖται στὸ ὅτι ὁ Μάρξ ἀναγνωρίζει: μόνο ἓνα αὐταλλοτριωμένο ἐγὼ (τὸν ἄνθρωπο), ἐνῶ ὁ Χέγκελ δύο (τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ θεό, ἢ τὸ ἀπόλυτο). Μερικοὶ εἶναι τῆς γνώμης πὼς μπορούμε νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ αὐταλλοτρίωση τῆς φύσης ἢ τοῦ κόσμου. Σὲ θρησκευτικούς μύθους συναντοῦμε αὐταλλοτριωμένους ἀγγέλους (π.χ. τὸν ἑωσφόρο), καὶ σὲ παιδικὲς ἱστορίες καὶ σὲ παραμύθια ὑπάρχουν αὐταλλοτριωμένα ζῶα (τὸ δειλὸ λιοντάρι, ἡ κουτὴ ἄλεπού) ἀκόμη καὶ φυτὰ (ἓνα στραβὸ ἐλάτι, ἓνα δύσσομο τριαντάφυλλο). Ἀλλὰ ἐξω ἀπὸ τὸ παραμῦθι (πού ὅταν μιλάει γιὰ ζῶα ἐννοεῖ τὸν ἄνθρωπο), ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνο ὄν πού στὴν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξης μπορεῖ νὰ εἶναι αὐταλλοτριωμένο.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀντιτάξει ὅτι μὲ τὸ νὰ περιορί-

ζουμε τὴν ἔννοια τῆς αὐταλλοτρίωσης στὸν ἄνθρωπο, τὴν περιορίζουμε πολὺ. Ἀλλὰ ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνο ἓνα ὄν, ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸ ὄν πού ὑπάρχει στὴν αὐθεντικὴ μορφὴ τοῦ εἶναι καὶ ἐκφράζει σὰν εἶναι τὴν ἔννοια τοῦ εἶναι, αὐτὸς ὁ περιορισμὸς δὲν εἶναι καὶ τόσο δραστηκός. Ἄν οἱ ἀνώτατες δυνατότητες τοῦ σύνολου εἶναι, τῆς «δόξης», τοῦ «κόσμου» ἢ τῆς «φύσης» μένουν χωρὶς τὸν ἄνθρωπο ἀπραγματοποίητες, ἡ αλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰ μιὰ μορφὴ τῆς αὐταλλοτρίωσης τοῦ κόσμου ἢ τῆς φύσης σὰ σύνολο.

Ἡ ἔννοιά μας γιὰ τὴν αὐταλλοτρίωση θὰ ἦταν ὁμοίως πραγματικὴ πολὺ στενὴ, ἂν θεωρούσαμε τὴν αὐταλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπλῶς σὰ μιὰ μορφὴ ἀνάμεσα στίς πολλὰς μορφές αλλοτρίωσης, γιὰ τὴν αὐταλλοτρίωση εἶναι ἡ ἀποφασιστικὴ μορφὴ τῆς αλλοτρίωσης, ἡ κατανόηση τῆς ὁποίας ἀνοίγει προοπτικὲς γιὰ τὴν κατανόηση ὄλων τῶν ἄλλων. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ πολλὰ πού θὰ μπορούσαν νὰ φανοῦν σὰν αλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ κάτι εἶναι στὴν πραγματικὴ πραγματικότητα μιὰ μορφὴ τῆς αὐταλλοτρίωσής του. Ἡ αλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου π.χ. ἀπὸ τὴ φύση εἶναι καὶ μιὰ μορφὴ τῆς αὐταλλοτρίωσης τοῦ ἀνθρώπου (γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα φυσικὸ ὄν καὶ ἓνα μέρος τῆς φύσης).

IV

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ὀρίσουμε τὴν αὐταλλοτρίωση σὰν αλλοτρίωση ἑνὸς ἐγὼ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του μέσω τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τόσο εὐκόλο νὰ ποῦμε πὼς καὶ σὲ ποιὰ ἔννοια εἶναι δυνατό σὲ ἓνα ἐγὼ (εἴτε εἶναι ἄτομο εἴτε κοινωνία) νὰ αλλοτριωθεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του.

Φαίνεται εὐκόλο νὰ ποῦμε πὼς αὐταλλοτριωμένος σημαίνει νὰ εἶναι κανεὶς ἐσωτερικὰ διχασμένος, διασπασμένος σὲ δύο τουλάχιστον μέρη πού ἔχουν ἀποξενωθεῖ μεταξύ τους. Ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ μιλάμε σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση γιὰ ἐσωτερικὴ διαίρεση ἢ διάσπαση ἀντὶ γιὰ «αὐταλλοτρίωση»;

Ὁ δρος αὐταλλοτριώση φαίνεται πὼς προσάγει ὄλα ἢ μερικὰ ἀπὸ τὰ παρακάτω σημεῖα: 1. ἡ διαίρεση σὲ δύο ἀντιφατικὰ μεταξύ τους μέρη δὲν ἔγινε ἀπέξω, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐνέργειας τοῦ ἐγώ· 2. ἡ διαίρεση σὲ ἀντιφατικὰ μεταξύ τους μέρη δὲν καταστρέφει τὴν ἐνότητα τοῦ ἐγώ· παρὰ τὴ διάσπαση τὸ αὐταλλοτριωμένο ἐγώ μένει ἐγώ· καὶ 3. δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μιὰ διαίρεση σὲ δύο μέρη ποὺ βρίσκονται σὲ ἴση σχέση πρὸς τὸ ἐγώ σὰ σύνολο· ὑπονοεῖται μᾶλλον ὅτι ἓνα μέρος τοῦ ἐγώ ἔχει μεγαλύτερο δίκαιο νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ ἐγώ σὰ σύνολο, ὥστε τὸ ἄλλο μέρος, τὸ ὁποῖο γίνεται ξένο στὸ ἐγώ, γίνεται ξένο στὸ ἐγώ καὶ σὰ σύνολο.

Ἐνας τρόπος νὰ ἐξειδικεύσουμε καὶ νὰ φωτίσουμε τὴν ἀνομοιότητα τῶν δύο μερῶν, στὰ ὁποῖα εἶναι διασπασμένο ἓνα αὐταλλοτριωμένο ἐγώ, εἶναι νὰ περιγράψουμε τὴν αὐταλλοτριώση σὰ διάσπαση ἀνάμεσα στὴν ἀληθινὴ φύση, ἢ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὶς πραγματικὲς του ιδιότητες, ἢ τὴν ὑπαρξή του. Ὁ αὐταλλοτριωμένος ἀνθρώπος εἶναι σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἓνας ἀνθρώπος ποὺ στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴ φύση του, ἓνας ἀνθρώπος ποὺ ἡ πραγματικὴ του ὑπαρξὴ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀνθρώπινη οὐσία του. Καὶ μιὰ αὐταλλοτριωμένη ἀνθρώπινη κοινωνία θὰ ἦταν μιὰ κοινωνία ποὺ ἡ πραγματικὴ της ὑπαρξὴ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀληθινὴ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Ἄλλὰ πὼς εἶναι δυνατό νὰ ἀποκλίνει ἡ πραγματικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ του οὐσία ἢ τὴ φύση του; Ἄν ἐννοήσουμε τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ὡς κάτι ποὺ εἶναι κοινὸ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, κάποιος ποὺ ἔχει ἀλλοτριωθεῖ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου θὰ μπορούσε καὶ στὴν πραγματικότητα νὰ μὴν εἶναι ἀνθρώπος. Ἔτσι, ἂν ἡ ἀλλοτριώση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν οὐσία του εἶναι δυνατό, δὲν μπορούμε νὰ ἐννοήσουμε τὴν οὐσία του ὡς κάτι ποὺ τὸ ἔχουν κοινὸ ὅλοι οἱ ἀνθρώποι. Ἄλλὰ πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐννοήσουμε;

Μιὰ δυνατὴ ἐρμηνεία θὰ ἦταν νὰ τὴν ἐννοήσουμε ὡς αἰώνια ἢ ἀχρονη ιδέα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώκει ὁ πραγματικὸς ἀνθρώπος. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι γεμάτη δυσκολίες καὶ ὁδηγεῖ σὲ ἐρωτήσεις, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἔχουμε ἀπαντήσεις. Π.χ.: Ποῦ καὶ πὼς ὑπάρχει μιὰ τέτοια ιδέα τοῦ ἀνθρώπου; Πὼς μπορούμε νὰ τὴν ἀναγνωρίσουμε ἱκανοποιητικὰ; Γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐπιδιώκει ἓνας πραγματικὸς ἀνθρώπος; Κλπ., κλπ.

Μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία θὰ ἐννοοῦσε τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ὡς κάτι ποὺ ἀνήκει πράγματι στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ μόνο σὲ ἓνα μέρος ἀπ' αὐτούς· π.χ. στὴν πλειοψηφία ὄλων τῶν μέχρι σήμερα ἀνθρώπων ἢ στὴν πλειοψηφία τῶν μελλοντικῶν ἀνθρώπων, κλπ. Ἄλλὰ ὁποῖα ἐρμηνεία κι ἂν διαλέξουμε, παρουσιάζονται νέες δυσκολίες. Γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιπροσωπεύει καλύτερα τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ἢ πλειοψηφία καὶ ὄχι ἢ μειοψηφία; Ἄν ἤδη ὑποθέσουμε τὴ διάσπαση στὴν οὐσία καὶ στὴν ὑπαρξή, γιατί νὰ μὴν παραδεχτοῦμε καὶ τὴ δυνατότητα ὅτι ἡ διάσπαση ὑπάρχει στὴν πλειοψηφία; Καὶ γιατί νὰ προτιμούσαμε μιὰ μελλοντικὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὴν περασμένη καὶ τὴν τωρινή;

Ἐνας τρίτος καὶ ἴσως πρὸ πολλὰ ὑποσχόμενος τρόπος φαίνεται πὼς ὑπάρχει στὴ θέση ὅτι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι οὔτε μιὰ αἰώνια ιδέα οὔτε ἓνα μέρος τῆς δοσμένης καὶ ἀμετάβλητης πραγματικότητας (Faktizität), ἀλλὰ τὸ σύνολο τῶν ἱστορικῶν δημιουργημένων ἀνθρώπινων δυνατοτήτων. Ἡ διαπίστωση, ἓνας ἀνθρώπος ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη οὐσία του, θὰ σήμαινε τότε ὅτι ἓνας ἀνθρώπος ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἱστορικῶν δημιουργημένων ἀνθρώπινων δυνατοτήτων του. Ἡ διαπίστωση, ἓνας ἀνθρώπος δὲν εἶναι αὐταλλοτριωμένος, θὰ σήμαινε πὼς ἓνας ἀνθρώπος βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τῶν δυνατοτήτων του, ὅτι μὲ τὸ νὰ πραγματοποιεῖ τίς δυνατότητές του, δημιουργεῖ συνεχῶς νέες καὶ μεγαλύτερες. Ἡ τρίτη ἐρμηνεία φαίνεται πρὸ εὐλογη ἀπὸ τίς δύο πρώτες, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ὁδηγεῖ σὲ δύσκολες ἐρωτήσεις. Πὼς ὑπάρχουν αὐτὲς οἱ δυνα-

τότητες και πώς τις ανακαλύπτουμε; Και πάνω σε ποιά βάση διακρίνουμε τις αληθινές δυνατότητες του ανθρώπου σε ανθρώπινες και μη ανθρώπινες.

V

Ένα ακόμη ερώτημα έχει συζητηθεί επίσης συχνά: Είναι η αὐταλλοτρίωση οὐσιαστική, ἀναπόσπαστη ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου σὰν τέτοιου, ἢ εἶναι χαρακτηριστική μόνο για ἕνα ἱστορικό στάδιο τῆς ἐξέλιξής του; Μερικοί φιλόσοφοι (ιδιαιτέρως ὑπαρξιστές) ἔχουν ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση εἶναι ἕνα μόνιμο δομικό στοιχείο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ὁ ἄνθρωπος σὰν τέτοιος εἶναι ἀναγκαστικά αὐταλλοτριωμένος· δίπλα στήν αὐθεντική του ὑπαρξή ἔχει καί μιὰ μὴ-αὐθεντική, καί θὰ ἦταν ἀυταπάτη νὰ πιστέψουμε πῶς θὰ ζήσει κάποτε μόνο αὐθεντικά.

Σε μιὰ τέτοια ἀποψη ἀντιπαρατάσσεται μιὰ ἄλλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἀρχικά μὴ αὐταλλοτριωμένος ἄνθρωπος ἀλλοτριώθηκε στήν πορεία τῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ στὸ μέλλον θὰ ξαναγυρίσει στὸν ἑαυτό του. Αὐτὴ τὴν ἀποψη τὴ βρίσκουμε στὸν Ἐνγκελς καί σὲ πολλοὺς σύγχρονους μαρξιστές. Ὁ Μάρξ φαίνεται πῶς τείνει στήν ἀποψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἦταν μέχρι τώρα πάντα αὐταλλοτριωμένος, ἀλλὰ μολοντοῦτο μπορεῖ καί πρέπει νὰ θρεῖ τὸν ἑαυτό του. Σὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια μιλάει ὁ Μάρξ στὰ «Οἰκονομικά-φιλοσοφικά χειρόγραφα» γιὰ τὸν κομμουνισμό σὰ θετική κατάργηση ὅλης τῆς ἀλλοτρίωσης καί σὰν ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ θρησκεία, τὴν οἰκογένεια, τὸ κράτος κλπ. στήν ἀνθρώπινη, δηλαδή στήν κοινωνική του ὑπαρξή. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὸν κομμουνισμό σὰν κατάργηση τῆς ἀλλοτρίωσης τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας ἀποτελεῖ καί τὴ βάση γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Μάρξ.

Ὅταν ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸ ὅτι ὀλόκληρη ἡ μέχρι τώρα ἱστορία ἦταν ἱστορία τῆς αὐταλλοτρίωσης τοῦ ἀνθρώπου, μπορεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ τὸ ἐρώτημα; Χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴ καθ-

μαία ἐξουδετέρωση τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ ἀντίθετα ἀπὸ μιὰ διαρκῆ αὐξήση τῆς ἀλλοτρίωσης; Οἱ ὑποστηρικτές τῆς ἀποψῆς τῆς διαρκούς προόδου ἔχουν ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση ἔχει διαρκῶς μειωθεῖ. Ἀλλὰ πάρα πολλοὶ σύγχρονοι φιλόσοφοι καί κοινωνιολόγοι ἔχουν καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση ἔχει ἐνταθεῖ διαρκῶς, ὥστε νὰ εἶναι στὸν σημερινὸ καπιταλισμὸ καί στὸν γραφειοκρατικὸ σοσιαλισμὸ πολὺ πιὸ βαθιὰ καί διεισδυτικὴ παρὰ ποτὲ ἄλλοτε. Μιὰ τρίτη δμάδα συγγραφέων ἔχει ἰσχυρισθεῖ ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀλλοτρίωσης· ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἀποψη μειώνεται καί ἀπὸ μιὰ ἄλλη αὐξάνεται. Καί τελικὰ μερικοὶ ἔχουν ἰσχυρισθεῖ ὅτι στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ κατηγορίες τοῦ περισσότερου ἢ λιγότερου, ἀλλὰ μᾶλλον πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε τοὺς διάφορους τύπους αὐταλλοτριωμένων χαρακτήρων ποὺ εἶναι τυπικοὶ γιὰ διάφορες ἐποχὲς τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια σὲ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἔκανε ὁ Erich Fromm, ὁ ὁποῖος διέκρινε τέσσερους βασικούς τύπους «μὴ παραγωγικῶν» (αὐταλλοτριωμένων) προσανατολισμῶν τοῦ χαρακτήρα (τὸν ληπτικὸ προσανατολισμὸ, τὸν ἀποταμειωτικὸ προσανατολισμὸ, τὸν ἐκμεταλλευτικὸ προσανατολισμὸ καί τὸν ἀγοραῖο προσανατολισμὸ) καί τοὺς θεώρησε τυπικούς γιὰ τέσσερες διαδοχικὲς φάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Κατὰ τὸν Fromm καί οἱ τέσσερις βρίσκονται στὴ σημερινὴ αὐταλλοτριωμένη κοινωνία, ἀλλὰ δὲν εἶναι καί οἱ τέσσερις ἐξίσου τυπικοὶ γι' αὐτὴ τὴν κοινωνία. Ὁ ληπτικὸς προσανατολισμὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ «κοινωνίες, στίς ὁποῖες μιὰ δμάδα ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐκμεταλλεύεται μιὰ ἄλλη»· ὁ ἐκμεταλλευτικὸς προσανατολισμὸς «ἀνάγεται... στὴν φεουδαρχία καί στὴν ἐποχὴ τῶν ληστῶν-ἱπποτῶν καί συνεχίζεται ὡς τοὺς ληστὲς-βαρῶνους τοῦ 19ου αἰώνα»· ὁ ἀποταμειωτικὸς προσανατολισμὸς «ὑπῆρχε στὸν 18ο καί 19ο αἰώνα δίπλα στὸν ἐκμεταλλευτικὸ προσανατολισμὸ» καί ὁ ἀγοραῖος προσανατολισμὸς εἶναι «ἀναμφισβήτητα ἀποτέλεσμα τῆς ἐποχῆς μας» καί τυπικὸς γιὰ τὸν καπιταλι-

σμό του 20ου αιώνα.¹⁹

Σχεδόν για καθεμιά από τις σκιαγραφημένες απόψεις μπορούμε να βρούμε υποστήριξη. Είναι δύσκολο να αμφισβητήσουμε τη θέση ότι προοδεύει ή κατάργηση της αλλοτριώσης. Ζούμε σε μια εποχή όπου οι λαοί όλων των ηπειρών στην προσπάθειά τους να γίνουν κύριοι της τύχης τους δείχνουν ανήκουστη ενεργητικότητα, και ο εργαζόμενος άνθρωπος σε όλο τον κόσμο πετυχαίνει (παρά τις μεγάλες διαφορές από χώρα σε χώρα) βαθμιαία όχι μόνο πιδ υποφερτές συνθήκες ζωής, αλλά και πιδ φανερό επιρροή στον καθορισμό αυτών των συνθηκών και διαρκώς μεγαλύτερη δυνατότητα για τη ριζική αναδιαμόρφωση της κοινωνίας στο σύνολό της. Άλλά είναι όμως και δύσκολο να αμφισβητήσουμε τη θέση για την αύξηση και την ένιχυση της αλλοτριώσης. Ζούμε σε μια εποχή όπου οι σχέσεις ανάμεσα στις μάζες και τα άτομα βασίζονται όλο και περισσότερο πάνω στις αρχές ενός άκαρδου έγωισμού, και ο άνθρωπος βλέπει τον έαυτό του σαν έμπόρευμα που πρέπει να πουληθεί καλά στην αγορά.

Άν οι δυο μεταξύ τους αντίθετες θέσεις μπορούν να υποστηριχτούν εξίσου καλά με τέτοια και παρόμοια επιχειρήματα, αυτό σημαίνει πως μπορεί να υποστηριχτεί και η τρίτη, ή μεσαία, ότι δηλαδή ή αλλοτριώση από μια άποψη μειώνεται και από μια άλλη αυξάνει. Σε συνάφεια με αυτή τη θέση — που σε αυτή τη μορφή είναι άπωθητική εξαιτίας του έκλεκτικού χαρακτήρα της — γεννιέται όμως το έρώτημα: Μπορούμε να διαπιστώσουμε ή τουλάχιστον να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση αν ή αλλοτριώση γενικά εντείνεται ή όχι;

Άρχικά φαίνεται πως θα μπορούσαμε να απαντήσουμε καταφατικά σ' αυτή την έρώτηση. Άλλά ως παρατηρήσουμε μόνο μια άποψη της αλλοτριώσης: Είναι ο άνθρωπος λιγότερο άνθρωπος όταν σαν κανίβαλος βράζει στο καζάνι έναν άλλο άνθρωπο, όταν σαν ιεροεξεταστής του μεσαίωνα βασανίζει έναν αίρετικό ή σαν ναζιστής των ήμερών μας δολοφονεί

έπιστημονικά γυναίκες και παιδιά σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως; Το να θέλουμε να διαπιστώσουμε πρόοδο ή αποσθρόμηση έμφανίζεται εδώ μόνο σαν άπάνθρωπη σχολαστικότητα. Άλλά αν είναι αδύνατο να συγκρίνουμε ποσοτικά ποιοτικά διαφορετικές μορφές της ίδιας άποψης, τότε είναι σίγουρα λιγότερο δυνατό να βρούμε έναν γενικό αριθμητικό κανόνα που να ισχύει για την κοινωνία γενικά σχετικά με την αύξηση ή τη μείωση της αλλοτριώσης.

Άν ή εξέλιξη της διαδικασίας της αλλοτριώσης και της κατάργησης της αλλοτριώσης δεν μπορεί να εκφραστεί αριθμητικά, θα μπορούσε απ' αυτό να προέλθει σά μοναδικό συμπέρασμα ότι διάφορες μορφές της αλλοτριώσης έμφανίστηκαν και ξεπεράστηκαν στην πορεία της ιστορίας για να αντικατασταθούν από νέες μορφές. Μια τέτοια άπάντηση φαίνεται όμως πως δεν είναι εύκολη.

Δε θα έπρεπε να αναζητήσουμε το κλειδί για την καλύτερη κατανόηση της προηγούμενης ιστορίας της σχέσης ανάμεσα στις διαδικασίες της αλλοτριώσης και της κατάργησης της αλλοτριώσης στη σημερινή σχέση; Δέν έγκνεται ή ιδιορρυθμία της τωρινής στιγμής της παγκόσμιας ιστορίας στο γεγονός ότι ή μεγαλωμένη σύγκρουση ανάμεσα στην αλλοτριώση και την κατάργηση της δεν μπορεί πια να λυθεί με μια νέα, πιδ έκλεπτυσμένη μορφή της αλλοτριώσης, αλλά μόνο με μια ριζική κατάργηση της αλλοτριώσης;

VI

Για όλους εκείνους που θεωρούν την αλλοτριώση ιστορικό φαινόμενο τίθεται φυσικά ή έρώτηση για ένα δυνατό τέλος της αλλοτριώσης.

Σύμφωνα με μια πολύ πλατιά διαδομένη άπάντηση ή άπλυτη κατάργηση της αλλοτριώσης είναι δυνατή κάθε αλλοτριώση, κοινωνική ή άτομική, μπορεί να καταργηθεί μια για πάντα. Οι ριζοσπαστικότεροι εκπρόσωποι μιας τέτοιας τόσο αισιόδοξης στάσης έχουν μάλιστα ισχυρισθεί πως θα

σικά στις σοσιαλιστικές χώρες έχει υπερνικηθεί ήδη κάθε άλλοτρίωση και υπάρχει μόνο ακόμη σαν περίπτωση ατομικής παραφροσύνης ή σαν ασήμαντο κατάλοιπο του καπιταλισμού. Οι πιο ρεαλιστές από τους εκπρόσωπους αυτής της ύποψης δεν αρνούνται το γεγονός ότι σε χώρες, που χαρακτηρίζονται σοσιαλιστικές, υπάρχουν πολλές παλιές και μάλιστα μερικές νέες μορφές της άλλοτρίωσης. Τονίζουν όμως ότι όλες αυτές οι μορφές της άλλοτρίωσης θα υπερνικηθούν στις ώριμότερες φάσεις του σοσιαλισμού.

Δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε την άδρασιμότητα αυτών των απόψεων. Η απόλυτη κατάργηση της άλλοτρίωσης θα ήταν τότε μόνο δυνατή, αν η ανθρωπότητα ήταν μια για πάντα αμετάβλητη δοσμένη. Έτσι απέναντι στους υποστηρικτές της απόλυτης κατάργησης της άλλοτρίωσης μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι μόνο μια σχετική κατάργηση της άλλοτρίωσης είναι δυνατή. Είναι αδύνατο να τερματιστεί ή άλλοτρίωση, γιατί η ανθρώπινη φύση δεν είναι κάτι δοσμένο και αμετάβλητο. Είναι όμως δυνατό να δημιουργήσουμε μια βασικά μη άλλοτριωμένη κοινωνία που να παροτρύνει την εξέλιξη μη άλλοτριωμένων, αληθινά ανθρώπινων ατόμων.

Ανάλογα με τις απόψεις για την ουσία της αταλλοτρίωσης διαφέρουν και οι μέθοδοι που προτείνονται για την υπερνίκησή της. Όποιος θεωρεί την αταλλοτρίωση ψυχολογικό γεγονός, «ένα γεγονός της ζωής του ατομικού ανθρώπινου ἐγώ», ἀμφισβητεί τη σημασία των εξωτερικών αλλαγών των καταστάσεων και βλέπει ομόνο μέσο τις ήθικες προσπάθειες του ατόμου, «μια επανάσταση μέσα στο ἐγώ».¹¹

Και όποιος θεωρεί την άλλοτρίωση σαν «αποτέλεσμα της νευρωτικής διαδικασίας», προσφέρει κατά συνέπεια μια ψυχαναλυτική θεραπεία και βλέπει «τη νέα δημιουργική εμπειρία της αναγνώρισης και της συνάντησης» σε μια ζεστή, πραγματικά αμοιβαία, φιλική σχέση ανάμεσα στο γιατρό και τον άρρωστο» σαν τον «σπουδαιότερο θεραπευτικό παράγοντα».¹²

Από την άλλη μεριά στέκουν εκείνοι οι φιλόσοφοι και οι κοινωνιολόγοι που στηρίζουν την άποψή τους σε μια έκφυλισμένη παραλλαγή του μαρξισμού, στον λεγόμενο «οικονομικό γτετερμινισμό», και οι όποιοι βλέπουν το άτομο σαν παθητικό προϊόν της κοινωνικής οργάνωσης και δλόκληρη την κοινωνική οργάνωση οά συνέπεια μιας όρισμένης οργάνωσης της οικονομικής ζωής που από την πλευρά της πάλι είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της επικρατούσας μορφής της ιδιοκτησίας (που σε μια τέτοια αντίληψη μπορεί να είναι είτε ατομική είτε συλλογική - κρατική). Για τέτοιους μαρξιστές το πρόβλημα της κατάργησης της άλλοτρίωσης ανάγεται στο πρόβλημα της κοινωνικής αναδιαμόρφωσης, στην κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας.

Όταν ο Μάρξ άσκησε κριτική στην «ύλιστική θεωρία, ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των περιστάσεων και της εκπαίδευσης», τόνισε ότι «ακριβώς οι περιστάσεις μεταβάλλονται από τους ανθρώπους», ώστε «ή σύμπτωση της αλλαγής των περιστάσεων και της ανθρώπινης δραστηριότητας... (μπορεί) να θεωρηθεί και να νοηθεί ορθολογικά σαν άνα τ ρ ε π τ ι κ ή π ρ ά ξ η».¹³

Εκινώντας απ' αυτή τη σκέψη μπορούμε να αναπτύξουμε μια άλλη αντίληψη για τον τρόπο της κατάργησης της άλλοτρίωσης, μια αντίληψη, σύμφωνα με την όποία ανάμεσα στην κατάργηση της άλλοτρίωσης της κοινωνίας και την κατάργηση της άλλοτρίωσης των ατόμων υπάρχει πολύ στενή σχέση και ή μια δεν μπορεί να εκτελεστεί χωρίς την άλλη ούτε ή μια να περιοριστεί στην άλλη. Είναι δυνατό να δημιουργήσουμε ένα κοινωνικό σύστημα που να προωθούσε την εξέλιξη μη άλλοτριωμένων ατόμων, αλλά δεν είναι δυνατό να κατασκευάσουμε μια κοινωνία που να παρήγαγε αυτόματα τέτοια άτομα. Ένα μη άλλοτριωμένο άτομο είναι ένα άτομο που αυτοδημιουργείται σαν ένα ελεύθερο και δημιουργικό όν της πράξης, και ή ελεύθερη δημιουργική δύναμη δεν μπορεί να δωρηθεί απέξω ή να επιβληθεί αναγκαστικά. Ένα άτομο μπορεί να γίνει ελεύθερο μόνο με την ίδια του

τήν πράξη.

Ἄλλὰ ὄχι μόνο ἡ κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσις δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσις τῆς κοινωνίας· καὶ ἡ κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσις τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὡς ἀλλαγὴ τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσις πὺ ἐπιφέρει αὐτόματα ἀλλαγὴ καὶ σὲ ἄλλους τοὺς ἄλλους τομείς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐνῶ ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι αἰώνιο γεγονός τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ διάσπασις τῆς κοινωνίας σὲ μεταξὺ τους ἀνεξάρτητες καὶ ἀντιφατικὰ σφαῖρες (οἰκονομία, πολιτικὴ, δίκαιο, τέχνη, ἠθικὴ, θρησκεία κλπ.) καὶ ἡ κυριαρχία τῆς οἰκονομικῆς σφαίρας εἶναι κατὰ τὸν Μάρξ χαρακτηριστικὰ μιᾶς αὐταλλοτριωμένης κοινωνίας. Ἔτσι ἡ κατάργησις τῆς κοινωνικῆς ἀλλοτρίωσις εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴν κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσις τῶν διάφορων ἀνθρώπων δραστηριοτήτων.

Κατὰ συνέπεια τὸ πρόβλημα τῆς κατάργησις τῆς οἰκονομικῆς ἀλλοτρίωσις δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ μόνο μὲ τὴν κατάργησις τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Ἡ μετατροπὴ τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας σὲ κρατικὴ ιδιοκτησία (εἴτε εἶναι «καπιταλιστικὴ» εἴτε «σοσιαλιστικὴ» κρατικὴ ιδιοκτησία) δὲν ἐπιφέρει καμιά ἀλλαγὴ στὴν κατάστασις τοῦ ἐργαζόμενου ἀνθρώπου, τοῦ παραγωγοῦ. Ἡ κατάργησις τῆς οἰκονομικῆς ἀλλοτρίωσις ἀπαιτεῖ ἐπίσης τὴν κατάργησις τῆς κρατικῆς ιδιοκτησίας καὶ τὴ μετατροπὴ τῆς σὲ πραγματικὴ κοινωνικὴ ιδιοκτησία· καὶ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ χωρὶς τὴν ὀργάνωσις ὅλης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς πᾶν στὴ βάση τῆς αὐτοδιοικήσεως τῶν ἄμεσων παραγωγῶν.

Ἄλλὰ ἂν καὶ ἡ αὐτοδιοίκησις τῶν παραγωγῶν εἶναι μιὰ ἀναγκαῖα προϋπόθεσις γιὰ τὴν κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσις στὴν οἰκονομικὴ σφαῖρα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὡς προϋπόθεσις δὲν ἀρκεῖ. Ἡ αὐτοδιοίκησις τῶν παραγωγῶν δὲ λύνει αὐτόματα τὸ πρόβλημα τῆς ἀλλοτρίωσις στὴ διανομὴ καὶ τὴν κατανάλωσις· δὲν εἶναι οὔτε ἐπαρκὴς ὁρος γιὰ τὴν κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσις στὴν παραγωγὴ. Μερικὲς

μορφές τῆς ἀλλοτρίωσις στὴν παραγωγὴ ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴ φύσις τῶν σημερινῶν παραγωγικῶν μέσων καὶ στὴν ὀργάνωσις τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ ἐξουδετερωθοῦν ἄπλως μὲ ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τῆς διεύθυνσις τῆς παραγωγῆς. Μερικοὶ τρόποι τῆς κατάργησις τῆς ἀλλοτρίωσις ἔχουν ἤδη βρεθεῖ καὶ ἐφαρμοστεῖ· ἄλλοι πρέπει νὰ ἀνακαλυφθοῦν καὶ νὰ δοκιμαστοῦν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Man Alone», ἐκδ. Eric καὶ Mary Josephson. New York, 1962, σελ. 228.
2. «American Sociological Review», τόμ. 22, 1957, no. 6, σ. 672.
3. «Man Alone», ἄ.ἄ., (σημ. 1), σελ. 227.
4. Στὸ ἴδιο, σελ. 13.
5. Stanley Moore, «The Critique of Capitalist Democracy». New York 1957, σελ. 125.
6. Jean - Yves Calvez, «Karl Marx», Olten und Freiburg i. Br. 1964, σελ. 49.
7. Erich Fromm, «Das Menschenbild bei Marx», Frankfurt 1968, σελ. 49.
8. «American Sociological Review», τόμ. 24, 1959, no. 16, σελ. 786, 788, 789, 790.
9. «Man Alone», ἄ.ἄ., σελ. 10 - 11.
10. Erich Fromm, «Psychoanalyse und Ethik». Stuttgart 1954, σελ. 94 - 97.
11. Robert C. Tucker, «Philosophy and Myth in Karl Marx». Cambridge 1961, σελ. 240 - 241.
12. «Man Alone», ἄ.ἄ., σελ. 479.
13. Karl Marx, «Thesen über Feuerbach». Marx, Engels, «Werke», 1959, τόμ. 3, σελ. 533 - 534.

ΒΕΡΝΕΡ ΧΟΦΜΑΝ

Ἐξαθλίωση

Ἐκ μίας ἔρευνα τῆς ἑφημερίδας τοῦ Ντόρτμουτ «Βεσφαλικὴ Ἐπιθεώρηση» γιὰ τὸ πῶς φαντάζονται σημερινοὶ μαθητὲς τῆ ζωὴ τους στὸ 27ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους:

Τὰ κορίτσια ἐπιθυμοῦσαν ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις νὰ εἶναι «νοι-κοκυρὲς καὶ μητέρες», ἓνας δεκατετράχρονος νεαρὸς ἤθελε «σὲ πρῶ-τῆ γραμμῇ νὰ ἀγοράσει ἓνα BMW 2800 CS» καὶ μιά ἐννιάχρονη κο-πέλα ἤλπιζε νὰ ἔχει τότε οἱ διαταγὲς τῆς ἓνα μάγειρο γι' αὐτὴ καὶ τὰ ἔξι σκυλιὰ τῆς: «Θὰ μαγειρεύει γιὰ τὰ σκυλιὰ μεζεθάρια γαρνιρισμένα μὲ μαϊντανὸ καὶ γιὰ μένα θὰ πῆνει μπριτζόλες μὲ μα-νιτάρια.»

(Κατὰ τὸ περιοδικὸ «Der Spiegel» τεῦχος 20, 1973, σελ. 67.)

Γ. Β.

Ἡ λεγόμενη θεωρία τῆς ἐξαθλίωσης τοῦ Μάρξ ἔχει κατὰ κυ-ριολεκτικὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο προσκρούσει σὲ ὀπαδοὺς καὶ ἀντίπαλους τοῦ μαρξισμοῦ σὲ ἐκείνη τὴν παρ-εξή-γηση, στὴν ὁποία ὑπόκειται σήμερα ὄχι μόνον ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ στοῦ μεταξὺ παγκό-σμιου ἀγῶνα τῶν ἰδεῶν. Ἐκτὸς τοῦ ἓνα μέρους ἐπικρατεῖ ἡ πα-ρεξήγηση ἐξαιτίας ἐλλιποῦς γνώσεως. Ἐδῶ ἡ ἐξαθλίωση ἐρ-μηνεύεται σὰ γενικὴ καὶ ἄμεση μισο-λογικὴ ἐξα-θλίωση καὶ ἡ θριαμβευτικὴ κραυγὴ, ὅτι μιά τέτοια δὲν μπο-ρεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ πιά κάτω ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς «κοινωνίας τῆς εὐημερίας», συνοδεύεται ἀπὸ τὴν κρυφὴ ἀπαίτηση νὰ πεταχθεῖ μαζὶ μὲ τὴ θεωρία τῆς ἐξαθλίωσης στὸν κάλαθο τῶν ἀχρήστων καὶ ἡ θεωρία τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς «ἐκμε-τάλλευσής» καὶ τῆς «ὑπεραξίας». Ἐκτὸς τοῦ ἄλλο μέρους οἱ δρ-κισμένοι ὀπαδοὶ μῖας στοῦ μεταξὺ σταθεροποιημένης μαρξι-στικῆς θεωρητικῆς παράδοσης ἔχουν στὴν κατοχὴ τους τὴν παραδομένη διδασκαλία τοῦ τὴν ἀκολουθοῦν κατὰ γράμμα καὶ γιὰ τὴ διατήρηση δογμάτων ἀμαρτάνουν ἀπέναντι στοῦ πνεύματος τοῦ Μάρξ, στοῦ ὁποῖο ἡ οὐσία τοῦ πράγματός προηγόταν πάντα ἀπὸ τὴ δήλωση, καὶ ἀπέναντι στοῦ δικό τους δηλωμένο διαλεκτικὸ ἀξίωμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα πρέπει νὰ παρατηροῦνται κάτω ἀπὸ τὴν ἱστορικὰ ὀρισμένες καὶ μεταβαλλόμενες συνθήκες τους. Ὁ φόβος ἀπὸ τὸ «ρεβιζιονισμό» ὁδηγεῖ στοῦ δογματισμό. Ἀ-νάμεσά τους ὑπάρχει βέβαια αὐτὸ πού θεωρεῖται ἐπιβεβλη-μένο τώρα καὶ ἀπὸ πολλοὺς μαρξιστὲς: ἡ κριτικὴ καὶ ἀμε-ρόληπτη ἐπανεξέταση τῆς κληρονομίας τοῦ Μάρξ πᾶνω στὴ νέα πραγματικότητα.

Μία τέτοια ἐξέταση θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἀρχικὰ στὸ ποιά σημασία, ποιά ἀξία ἀποδίδεται πραγματικὰ στὴ θεωρία τῆς ἐξαθλίωσης μέσα στὴν οἰκονομικὴ θεωρία τοῦ Μάρξ. Εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐξαθλίωσης ἀπαραίτητο ἢ περιττὸ μέρος στὴ θεωρία τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῶν τάσεών του;

Γιὰ τὸν Μάρξ ἡ ἀπειλὴ μιᾶς αὐξανόμενης φτώχειας, ποὺ τὴν ἔδλεπε νὰ ἔγκειται στὸ ἐμπορικὸ οἰκονομικὸ σύστημα, ἔχει μιὰ σπουδαία δεϊκτικὴ λειτουργία: κάνει ἄμεσα αἰσθητὴ τὴ βασικὴ σχέση τῆς ἐκμετάλλευσης σ' αὐτοὺς ποὺ πλῆττει. Μὲ τὴν ἐμπειρία μιᾶς κατάστασης, ποὺ ἀδιόρθωτη θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται ὄλο καὶ πιὸ ἀνυπόφορη, τὸ προλεταριάτο συνειδητοποιεῖ μιὰ ἀντικειμενικὴ συνθήκη ποὺ βρίσκεται βαθύτερα ἀπὸ τὸ βίωμα τῆς κατάστασης προχωρεῖ στὴν ταξικὴ συνείδηση καὶ στὴν ταξικὴ ἐνέργεια. Στὴν τάση γιὰ ἐξαθλίωση μετατρέπεται δηλαδὴ κατὰ τὸν Μάρξ ἡ βασικὴ σχέση τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης σὲ συνειδητοποίηση τῆς καλεσμένης γιὰ ἱστορικὴ πράξη τάξης.

Ἐπ' αὐτὸ προκύπτει:

1. Ἡ βασικὴ σχέση τῆς ἐκμετάλλευσης γίνεται βέβαια, κατὰ τὸν Μάρξ, στὴ μορφή τῆς ἐξαθλίωσης χειροπιαστὴ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς φορεῖς· ἀλλὰ αὐτὴ ἡ συνθήκη θὰ ὑπῆρχε προφανῶς ἀκόμη καὶ ἂν — προσωρινὰ ἢ διαρκῶς, γιὰ μερικές χῶρες ἢ γιὰ ὅλες μαζί — δὲν ὑπῆρχε ἐξαθλίωση. Ἡ οὐσιαστικὴ κατάσταση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας συνεχίζεται, κατὰ τὸν Μάρξ, νὰ ὑπάρχει, ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ λεπτομέρειες ἢ οἱ ξεχωριστὲς τάσεις της θὰ μεταβάλλονταν. Μόνο μὲ τὴ θεωρία τῆς ἐξαθλίωσης δὲ θὰ μπορούσε δηλαδὴ κατὰ κανέναν τρόπο νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ μαρξικὴ θεωρία γιὰ τὸν καπιταλισμὸ. Ἡ ἐπικρατούσα ἄποψη γιὰ τὸ τέλος τῆς ἐξαθλίωσης εἶναι τόσο διαδομένη, ἐπειδὴ φαίνεται πῶς μαρτυρᾷ ἐνάντια στὴ συνέχιση ἐνὸς συστήματος, τὸ ὁποῖο δὲν

ἐρμηνεύεται παρὰ μόνο ἀπὸ τὴ θέση τῆς ἠθικῆς καὶ τὸ ὁποῖο θεωρεῖται πῶς ἀνήκει πιά στὰ περασμένα, ἀφοῦ ἔχει ἐξαλειφθεῖ αὐτὸ ποὺ τὸ ἔκανε ἀνήθικο.

2. Οἱ ἐργαζόμενοι ὀφείλουν κατὰ τὸν Μάρξ νὰ ὀδηγηθοῦν ἀπὸ τὸ βίωμα τῆς κατάστασης τῆς ἀθλιότητάς τους σὲ ἐπίγνωση τῆς ταξικῆς τους κατάστασης. Ἔτσι ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς πραγματικῆς ταξικῆς συνείδησης εἶναι μεσοδιαδικασία. Ἡ ἐξαθλίωση εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς μεσολαβῆσεις, ὄχι ὀπωσδήποτε ἢ μοναδική. Διόραση στὴν ταξικὴ κατάσταση — ποὺ προφανῶς εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ τὸ ἄμεσο βίωμα τῆς κατάστασης τῶν ἀτόμων — μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ καὶ μὲ ἄλλον τρόπο, ὄχι μόνο μὲ προσωπικὲς ἐμπειρίες ἢ μὲ παρατήρηση τῶν φαινομένων τῆς ἐξαθλίωσης στὴν κοινωνία. Καὶ πράγματι: Ὅταν τὸν τελευταῖο καιρὸ μέλη ἀκριβῶς τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων, καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἰντελιγκέντσιας, ξεφεύγουν ὀλοένα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τους σφαῖρα καὶ κάνουν δικό τους τὸ ζήτημα τῶν ἐργαζόμενων, αὐτὸ γίνεται σίγουρα ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῆς διόρασής τους στὶς συνθήκες ζωῆς τῶν μαζῶν, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ κατ' ἀρχὴν κοινωνικοὺς ὑπολογισμοὺς.

Ἡ τάση γιὰ ἐξαθλίωση, ποὺ ἀπέδωσε ὁ Μάρξ στὸ οἰκονομικὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς του, δὲν εἶναι δηλαδὴ οὔτε συστατικὴ γιὰ τὴ σχέση τοῦ κεφαλαίου, οὔτε ἀναγκαστικό, ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας γιὰ τὴν προλεταρικὴ ταξικὴ δράση. Στὴν τάση γιὰ ἐξαθλίωση δείχνει βέβαια τὸ σύστημα ὀλοφάνερα τὴν ἀντίφαση ποὺ ἀναγνωρίζεται ὁ Μάρξ ἀνάμεσα στὶς ἀνθρώπινες δυνατότητες, τίς ὁποῖες ἀνοίγει ἡ ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, καὶ στὶς κοινωνικὲς μορφές τῆς αξιοποίησής τους, οἱ ὁποῖες ἀποκλείουν τὴ μάζα τῶν παραγωγῶν ἀκριβῶς ἀπ' αὐτὲς τίς δυνατότητες. Ἀλλὰ προφανῶς αὐτὴ ἡ ἀντίφαση μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ ἐκεῖ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ πῶς ὑπάρχει τάση γιὰ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση.

B Τὸ περιεχόμενο τῆς θεωρίας τῆς ἐξαθλίωσης τοῦ Μάρξ

Ἄν παρατηρήσουμε πῶς ὁ Μάρξ, ὁ ὁποῖος μπόρεσε νὰ στηριχθεῖ σὲ μιὰ τεράστια βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἐξαθλίωση τῆς ἐποχῆς του, εἶδε τίς συνθήκες καὶ τίς μελλοντικές προοπτικές τῶν ἐργαζόμενων, φαίνεται ὅτι: Ἐκ τῆς ἀρχῆς ὁ Μάρξ καταλήγει πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλή ἀποψη τῆς καθαρῆς μισθολογικῆς ἐξαθλίωσης ἡ διαδικασία τῆς ἐξαθλίωσης τοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ εἶναι γι' αὐτὸν π λ α τ ὕ τ ε ρ η ς κοινωνικῆς φύσης.

I Ἡ ἐξαθλίωση σὰν προλεταρικοποίηση

Παρατηρημένη ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη «ἐξαθλίωση» σημαίνει ἀρχικὰ ὅτι οἱ συνθήκες ζωῆς τοῦ προλεταριάτου, ἡ ὑποταγή τῶν ἐργαζόμενων κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες καὶ τίς μεταβολές τῆς ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, γίνονται χαρακτηριστικές γιὰ ἓνα διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τελικὰ γενικὴ τύχη τῶν μαζῶν. «Θεωρία τῆς ἐξαθλίωσης» σημαίνει ἐδῶ: Θεωρία τῆς ἱστορικῆς διαμόρφωσης προλεταρικῶν συνθηκῶν ἀθλιότητος σὰ συνοδευτικὸ φαινόμενο τῆς γενικῆς καπιταλιστικῆς διαμόρφωσης τῆς κοινωνίας.

Σὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια πρέπει νὰ ἐννοήσουμε αὐτὸ πὺ ἐγραψε ὁ Μάρξ τὸ 1847 στὸ γαλλικὰ γραμμένο καὶ ἐνάντια στὸν Προυντὸν ἀπευθυνόμενο σύγγραμμα «Ἡ ἀθλιότης τῆς φιλοσοφίας»: «Ἀπὸ μέρα σὲ μέρα [...] γίνεται φανερότερο ὅτι οἱ συνθήκες παραγωγῆς, στίς ὁποῖες κινεῖται ἡ μπουρζουαζία, δὲν ἔχουν ἔνιατο, ἀπλὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ διαφορούμενο· στίς ἴδιες συνθήκες, πὺ παράγεται ὁ πλοῦτος, παράγεται καὶ ἡ ἀθλιότης· στίς ἴδιες συνθήκες, πὺ λαμβάνει χώρα ἡ ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀναπτύσσεται μιὰ καταπιεστικὴ δύναμη· αὐτὲς οἱ συνθήκες παράγουν μόνον τὸν ἀ σ τ ι κ ὸ π λ ο ὕ τ ο, δηλαδὴ τὸν πλοῦτο τῆς μπουρζουαζίας, κάτω ἀπὸ διαρκῆ καταστροφὴ τοῦ πλοῦτος

ἐξχωριστῶν μελῶν αὐτῆς τῆς τάξης καὶ κάτω ἀπὸ τὴ δημιουργία ἑνὸς διαρκῶς αὐξανόμενου προλεταριάτου.»¹

Στὴν ἴδια ἔννοια γράφει ὁ Μάρξ στὸ προσχέδιο τοῦ Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Σύνοψη τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, 1857/1858, πρωτοδημοσιεύθηκε στὴ Μόσχα τὸ 1939/1941) γιὰ τὴν ἀλλοτριωμένη ἀπὸ τὰ παραγωγικά της μέσα ἀνθρώπινη ἐργασία, ὅτι εἶναι «[...] ἡ ἀπόλυτη φτώχεια: ἡ φτώχεια, ὅχι σὰν ἔλλειψη, ἀλλὰ σὰν δλοκληρωτικὸς ἀποκλεισμός τοῦ ἀντικειμενικοῦ πλοῦτος», σὰν «ἀπόλυτος διαχωρισμός ἀνάμεσα στὴν ἰδιοκτησία καὶ τὴν ἐργασία, ἀνάμεσα στὴ ζωντανὴ ἐργατικὴ δύναμη καὶ τίς συνθήκες τῆς πραγματοποιήσεώς της». «Ἐδῶ φαίνεται, πόσο προοδευτικὰ ἐπεκτείνεται ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος τοῦ πλοῦτος μὲ τὴν ἐργασία σὰν ξένη δύναμη ἀπέναντί του καὶ παίρνει ὄλο καὶ πὺ δλοκληρωμένη ὑπόσταση, ὥστε σὲ σχέση πρὸς τίς παραγόμενες ἀξίες ἢ τοὺς πραγματικούς ὄρους τῆς δημιουργίας τῆς ἀξίας ἡ πενιχρὴ ὑποκειμενικότητα τῆς ζωντανῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀποτελεῖ ὄλο καὶ πὺ χτυπητὴ ἀντίθεση.»⁴ «Μόνον στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἡ φτώχεια φαίνεται σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας, τῆς ἐξέλιξης τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως τῆς ἐργασίας.»⁵

Ἔτσι «ἐξαθλίωση» δὲ σημαίνει ἤδη ἐξαθλίωση μέσα στὸ σύστημα, ἀλλὰ δημιουργία τοῦ ἴδιου τοῦ συστήματος, μέσα στὸ ὁποῖο διαδραματίζεται ἡ τύχη τοῦ προλεταριάτου.

II Μισθολογικὴ ἐξαθλίωση

Ἐνα βῆμα παραπέρα προχωρεῖ ἡ θεωρία γιὰ τὴν αὐξανόμενη πίεση πάνω στὸν ἐργατικὸ μισθό. Σὲ αὐτὴ ἀναζητεῖται ἀκόμη μέχρι σήμερα τὸ κύριο περιεχόμενο τῆς θεωρίας τῆς ἐξαθλίωσης τοῦ Μάρξ. Καὶ ὅμως ἐδῶ ἀκριβῶς πρέπει νὰ κάνουμε μεγάλη διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀποψη τοῦ πρώτου καὶ τοῦ ὄψιμου Μάρξ. Ὁ Μάρξ κατὰ τὴν ἴδιαν

του τῆς ὑπεραξίας γιὰ πρώτη φορά κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ πενήντα τοῦ 19ου αἰώνα· καὶ ἀπ' αὐτὸ δὲν μπορούσε νὰ μείνει ἀθικτὴ ἢ ἀποψῆ γιὰ τὸν ἐργατικὸ μισθό.

Τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα κουβαλάει μέχρι σήμερα στὸ μόνιμο περιεχόμενον τοῦ κομματικοῦ μαρξισμοῦ τοῦ τῆ θεωρία γιὰ τὴν «ἀπόλυτη» καὶ τῆ «σχετικὴ» μισθολογικὴ ἐξαθλίωση. Βέβαια καὶ στὸν ἴδιο τὸν Μάρξ ἢ θεωρία αὐτὴ στηρίζεται σὲ ἀδύνατη βάση. Μόνο στὰ πρῶτα οἰκονομικὰ συγγράμματα θρίσκονται γι' αὐτὴ μερικὰ στηρίγματα. Ἀντίθετα γιὰ τὸν Μάρξ τοῦ Κεφάλαιο ὁ μισθὸς ὑποχωρεῖ πίσω ἀπὸ ἄλλα κριτήρια τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν τάσεων τῆς. Σὰ ρυθμιστὴς τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ ἐμφανίζεται ἐξἄλλου στὸ γενικὸ ἔργο τοῦ Μάρξ ἀπὸ νωρὶς ὁ — ἔτσι λεγόμενος στὸ Κεφάλαιο — «βιομηχανικὸς ἐφεδρικός στρατός», δηλαδὴ ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ἢ ἔχει ἀποδεσμευεῖ καὶ ἔτσι ἀγωνίζεται ἀπεγνωσμένα γιὰ ἀπασχόληση, τοῦ ὁποίου τὸ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο, ἀλλὰ γενικὰ αὐξανόμενο βάρος πιέζει τοὺς μισθοὺς καὶ τίς ἄλλες συνθηκὰς ἐργασίας: «Μὲ λίγα λόγια οἱ γενικὲς κινήσεις τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ ρυθμίζονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν αὐξηση ἢ τὴ μείωση τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν στὴν περιοδικὴ ἀλλαγὴ τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Δὲν καθορίζονται δηλαδὴ ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ἀπόλυτου ἀριθμοῦ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μεταβαλλόμενη σχέση, μέσα στὴν ὁποία ἡ ἐργατικὴ τάξη διαιρεῖται σὲ ἐνεργητικὸ στρατὸ καὶ ἐφεδρικό, ἀπὸ τὴν αὐξηση καὶ τὴ μείωση τοῦ σχετικοῦ μεγέθους τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἀπὸ τὸ βαθμὸ στὸν ὁποῖο ἡ ἐργατικὴ τάξη μιὰ ἀπορροφᾶται καὶ μιὰ ἀποδεσμεύεται.»⁷

Τὴν ἐπίδραση ἑνὸς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δημιουργημένου ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «ὑπερπληθυσμοῦ» τὴ βλέπει ὁ Μάρξ στὸ «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο» — ποὺ δημοσιεύθηκε σὲ σειρὰ ἄρθρων στὴ Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου (Neue Rheinische Zeitung) τὸ 1849 — ἔτσι: «Ὅσο περισσότερο αὐ-

ξάνεται τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο, τόσο περισσότερο ἐπεκτείνεται ἢ διαίρεση τῆς ἐργασίας καὶ ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν. Ὅσο πιὸ πολὺ ἐπεκτείνεται ἢ διαίρεση τῆς ἐργασίας καὶ ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν, τόσο πιὸ πολὺ αὐξάνει ὁ συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες, τόσο πιὸ πολὺ μειώνεται ὁ μισθὸς τους [...]. Ἔτσι τὸ δάσος τῶν ὑψωμένων χερῶν ποὺ ζητοῦν ἐργασία γίνεται πιὸ πυκνὸ καὶ τὰ χέρια πιὸ ἰσχνά.»⁸ Καὶ ἀκόμη: «Ἡ ἰδιαιτεροτήτων τοῦ ἐργάτη χάνει τὴν ἀξία τῆς. Ὁ ἐργάτης μετατρέπεται σὲ ἀπλή, μονότονη ἐργατικὴ δύναμη ποὺ δὲ χρειάζεται νὰ ἐπιστρατεύει σωματικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις. Ἡ ἐργασία τοῦ γίνεται ἐργασία ποὺ μπορεῖ νὰ τὴν κάνει ὁ καθένας. Ἔτσι ἀπ' ὅλες τίς πλευρὰς τὸν πιέζουν ἀνταγωνιστές, καὶ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὅσο πιὸ ἀπλή, ὅσο πιὸ εὐκολομάθητη εἶναι ἡ ἐργασία, ὅσο λιγότερα ἔξοδα παραγωγῆς ἀπαιτεῖ γιὰ νὰ τὴν ἰδιοποιηθεῖ κανεὶς, τόσο πιὸ χαμηλὰ πέφτει ὁ μισθὸς, γιατί ὅπως ἢ τιμὴ κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος καθορίζεται κι αὐτὸς ἀπὸ τὰ ἔξοδα παραγωγῆς.»⁹

Ἀλλὰ κι ἂν ὁ μισθὸς αὐξάνεται — προσωρινά —, τὸ κέρδος αὐξάνεται περισσότερο. Αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς «σχετικῆς» ἐξαθλίωσης. Στὸ «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο» ἀναφέρεται: «Ὁ πραγματικὸς ἐργατικὸς μισθὸς μπορεῖ νὰ μείνει ὁ ἴδιος, μπορεῖ καὶ νὰ αὐξηθεῖ, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ σχετικὸς ἐργατικὸς μισθὸς μπορεῖ νὰ μειωθεῖ. Ἄς ὑποθέσουμε π.χ. ὅτι ἡ τιμὴ ὄλων τῶν εἰδῶν διατροφῆς μειώθηκε κατὰ 2/3, ἐνῶ τὸ ἡμερομίσθιο μειώθηκε κατὰ 1/3, δηλαδὴ ἀπὸ 3 φράγκα σὲ 2. Ἄν καὶ ὁ ἐργάτης μπορεῖ νὰ ἀγοράσει μὲ αὐτὰ τὰ 2 φράγκα περισσότερο προϊόντα ἀπ' ὅ,τι πρὶν μὲ 3, ὁ μισθὸς τοῦ μειώθηκε σὲ σχέση μὲ τὸ κέρδος τοῦ καπιταλιστά. Τὸ κέρδος τοῦ καπιταλιστά (π.χ. τοῦ βιομήχανου) αὐξήθηκε κατὰ ἓνα φράγκο, δηλαδὴ γιὰ μικρότερο ποσὸ ἀνταλλακτικῶν ἀξιών ποὺ πληρώνει στὸν ἐργάτη, ὁ ἐργάτης πρέπει νὰ παράγει μεγαλύτερο ποσὸ ἀνταλλακτικῶν ἀξιών ἀπὸ πρὶν. Ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου αὐξή-

θηκε σὲ σχέση με τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας. Ὁ καταμερισμὸς τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐργασία ἔχει γίνει πῶς δυσανάλογος. Ὁ καπιταλιστὰς διευθύνει μὲ τὸ ἴδιο κεφάλαιο μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας. Ἡ δύναμη τῆς καπιταλιστικῆς τάξης πάνω στὴν ἐργατικὴ τάξη ἔχει ἀυξηθεῖ, ἡ κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ ἐργάτη ἔχει χειροτερέψει, ἔχει κατέβει μιὰ βαθμίδα παρακάτω ἀπ' αὐτὴ τοῦ καπιταλιστᾶ.»¹⁰ Καὶ ἀκόμη: «Ὅταν τὸ κεφάλαιο ἀυξάνεται γρήγορα, μπορεῖ νὰ ἀυξηθεῖ καὶ ὁ ἐργατικὸς μισθὸς» δυσανάλογα γρηγορότερα ἀυξάνεται τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ὕλικὴ κατάσταση τοῦ ἐργάτη ἔχει βελτιωθεῖ, ἀλλὰ εἰς θάρος τῆς κοινωνικῆς του κατάστασης. Τὸ κοινωνικὸ χάσμα πού τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν καπιταλιστὰ ἔχει διευρυνθεῖ.»¹¹ Στις «Θεωρίες γιὰ τὴν ὑπεραξία» ὁ Μάρξ γράφει γιὰ τὴν «ἀύξηση τοῦ χρήματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο capitalists καὶ Landlords παίρνουν τὸ εἰσόδημά τους μὲ μείωση τοῦ χρήματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ ἐργάτες παίρνουν τὸ δικό τους. Ἀπ' αὐτὸ δὲν προκύπτει ὅτι τὸ χρήμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παίρνουν οἱ ἐργάτες τὸ εἰσόδημά τους, μειώνεται ἀ π ὅ λ υ τ α, ἀλλὰ μόνο σ χ ε τ ι κ ᾶ σὲ σχέση με τὸ γενικὸ ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγῆς.»¹²

Λίγο παρακάτω θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ σφαιρότητα αὐτῶν τῶν σκέψεων.

Τελικὰ ἡ «σχετικὴ» καὶ ἡ «ἀπόλυτη» μισθολογικὴ ἐξαθλίωση συνδέονται: «Στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης ὁ ἐργατικὸς μισθὸς μειώνεται διπλά: Π ρ ῶ τ ο : σχετικὰ, σὲ σχέση με τὴν ἐξέλιξη τοῦ γενικοῦ πλοῦτου. Δ ε ὕ τ ε ρ ο : ἀπόλυτα, ἐνῶ μειώνεται διαρκῶς ἡ ποσότητα τῶν προϊόντων πού παίρνει ὁ ἐργάτης ἀνταλλακτικὰ.»¹³

Ἔτσι φτάνουμε στὴν κραυγὴ συναγερμού στὸ «Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος» τὸ 1848: «Ὅλη ἡ μέχρι σήμερα κοινωνία στηριζόταν [...] στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ καταπιεστικὲς καὶ καταπιεζόμενες τάξεις. Γιὰ νὰ καταπιέζεται ὁμοῦ μιὰ τάξη πρέπει νὰ τῆς διασφαλιστοῦν συνθήκες, μέσα στὶς ὁποῖες νὰ μπορεῖ τουλάχιστον νὰ διάγει

τὴ δουλικὴ τῆς ὑπαρξῆς. Ὁ σκλάβος ἐξελίχθηκε σὲ μέλος τῆς κοινότητος στὴ δουλεία ἔπως ὁ μικροαστὸς σὲ μπουρζουὰ κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς φεουδαρχικῆς ἀπολυταρχίας. Ὁ σύγχρονος ἐργάτης ὁμοῦ ἀντὶ νὰ ἀνέβει μαζί με τὴν πρόοδο τῆς βιομηχανίας, βυθίζεται βλο. καὶ βαθύτερα κάτω ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς ἴδιας τοῦ τῆς τάξης. Ὁ ἐργάτης γίνεται φτωχός, καὶ ἡ φτώχεια ἀναπτύσσεται γρηγορότερα ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ καὶ τὸν πλοῦτο. Ἔτσι φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ μπουρζουὰξία εἶναι ἀνίκανη νὰ παραμείνει ἄρχουσα τάξη τῆς κοινωνίας καὶ νὰ ἐπιβάλλει τίς συνθήκες ζωῆς τῆς τάξης τῆς στὴν κοινωνία σὰ ρυθμιστικὸ νόμο. Εἶναι ἀνίκανη νὰ ἄρχει, γιὰτὶ εἶναι ἀνίκανη νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὑπαρξῆ στὸ σκλάβο τῆς ἔστω καὶ μέσα στὴ σκλαβιά του, γιὰτὶ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ τὸν ἀφήνει νὰ βυθίζεται σὲ μιὰ κατάσταση πού εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τὸν τρέφει ἀντὶ νὰ τρέφεται ἀπ' αὐτόν.»¹⁴

Οἱ ἐ λ λ ε ί ψ ε ι ε ς μιᾶς πέρα γιὰ πέρα συνεποῦς θεωρίας τῆς «ἀπόλυτης» καὶ τῆς «σχετικῆς» μισθολογικῆς ἐξαθλίωσης εἶναι εὐκόλο νὰ ἀναγνωριστοῦν.

1. Μιὰ διαρκῆς ἀπόλυτη μισθολογικὴ ἐξαθλίωση ὁ λ ω ν τῶν ἐργαζόμενων θὰ ἔπρεπε πολὺ νωρὶς νὰ προσκρούσει στὸ «ἀπόλυτο» φυσιολογικὸ τῆς ὄριου.

2. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ «σχετικὴ» μισθολογικὴ ἐξαθλίωση, ἐμφανίζεται στὸν Μάρξ ὁ μέσος (πραγματικὸς) ξεχωριστὸς μισθὸς μιὰ σὲ συσχέτιση με τὸ μέσο ξεχωριστὸ κέρδος καὶ μιὰ τὸ π ο σ ο σ τ ὸ τῶν μισθῶν στὸ ἔθνικὸ εἰσόδημα σὲ συσχέτιση με τὸ ποσοστὸ τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ τὸ κέρδος. Ἄν θέλουμε νὰ συγκρίνουμε τὴν «κατάσταση ζωῆς» τῶν δύο τάξεων, μπορεῖ προφανῶς νὰ συγκριθεῖ μόνον ὁ μέσος ξεχωριστὸς μισθὸς με τὸ μέσο κέρδος. Τὸ κέρδος ὁμοῦ κυρίως συσσωρεύεται. Αὐτὸ κάνει τὰ δύο μεγέθη νὰ μὴ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν. Μόνον τὸ μερίδιο «τοῦ» ἐπιχειρηματία στὴν κατανάλωση, ἡ «Revenue» κατὰ τὸν Μάρξ, θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ με τὸ μέσο εἰσόδημα ἀπὸ τὸ μισθό. Ὅπως ὁμοῦ μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ με ἀρκετὴ στατιστικὴ ἀξιοπιστία, λεί-

πει κάθε σίγουρη πληροφορία για το πραγματικό ύψος των κερδών γενικά. Ἡ κατάσταση περιπλέκεται ἐντελῶς μὲ τὴν προοδευμένη στὸ μεταξὺ ἀ ν α κ α τ α ν ο μ ῆ τ ὶ ν σχετικῶν μὲ τὴν κατανάλωση εἰσοδημάτων ἀπὸ κέρδος ἀνάμεσα στοὺς δικαιούχους. Τί θὰ ἦταν σήμερα μάλιστα, στὴν ἐποχὴ τῶν ἀνωνύμων ἐταιριῶν καὶ τῶν τεράστιων ἐπιχειρήσεων τὸ μέσο καταναλωτικὸ εἰσόδημα τῶν μετόχων, τῶν μελῶν τῶν διοικητικῶν καὶ ἐλεγκτικῶν συμβουλίων σὲ σύγκριση μὲ ἓνα «μέσο» εἰσόδημα ἀπὸ μισθὸ τῶν ἐξαρτημένων, ἢ σκόλα τῶν ὁποίων φτάνει πάλι ἀπὸ τὸν ἀνειδίκευτο ἐργάτη ὡς τοὺς ἀνώτερους διευθυντές;

Ἄλλὰ ἂν παρατηρήσουμε τὴν ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν π ο σ ο σ τ ὶ ν τῶν μισθῶν καὶ τῶν κερδῶν στὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε: Ἄν τὸ ποσοστὸ τῶν ἐξαρτημένων στὸν ἐργαζόμενο πληθυσμὸ αὐξάνει, ὅπως ἔχει γίνει γενικά μέχρι σήμερα, πρέπει νὰ αὐξάνει καὶ τὸ ποσοστὸ τῶν μισθῶν χωρὶς αὐτὸ νὰ δηλώνει ὅμως αὐξηση τοῦ μέσου ξεχωριστοῦ μισθοῦ. Ἐξάλλου στὰ εἰσοδήματα ἀπὸ μισθὸ συγκαταλέγεται καὶ ὁ «ἐπιχειρηματικὸς μισθὸς» ἢ ἡ ἀμοιβὴ τῶν γενικῶν διευθυντῶν κλπ. Τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐνδιάμεσων στρωμάτων, τῶν ἀνεξάρτητων μικροεπιχειρηματιῶν, τῶν μελῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελεμάτων πρέπει νὰ ἀναλυθοῦν λογιστικὰ σὲ πλασματικούς «μισθοὺς» καὶ «κέρδη». Τὰ δηλωμένα κέρδη ὑπόκεινται σὲ ὅλη τὴν τέχνη ἐνὸς ὑπεραναπτυγμένου «χτενίσματος» τοῦ ἰσοζυγίου. Ἐξάλλου ἀπὸ τὸ ποσοστὸ τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ κέρδη καὶ μισθοὺς δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε καθόλου γιὰ τὴ «μέση» εἰσοδηματικὴ κατάσταση τῶν ξεχωριστῶν ἀτόμων. Ἐνας τέτοιος μέσος ὅρος — μὲ τὴ μεγάλη διακλάδωση τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν, τῶν ὁποίων θὰ ἦταν μόνον συμπτωματικὴ ἀριθμητικὴ ἀξία — δὲ θὰ εἶχε καμιά σημασία.

Ἡ σύγκριση τῆς — ἐξαρτημένης ἀπὸ τὸ εἰσόδημα — μέσης «κατάστασης ζωῆς» τῶν μελῶν διαφορετικῶν κοινωνικῶν ομάδων ἀντιφάσκει γενικά στὴν ὑπερπροσωπικὴ φύση τῆς σχέσης τοῦ κεφαλαίου· εἶναι ἐπίσης ξένη στὸν ὑπόλοιπο

τρόπο θεώρησης τοῦ Μάρξ καὶ ὁδηγεῖ σὲ ο ἰ κ ο ν ο μ ι κ ῆ ἢ θ ι κ ο λ ο γ ί α. Ἄλλὰ ἀκριβῶς ἡ κατηγορητικὴ τάση τῆς θεωρίας τῆς «ἀπόλυτης» καὶ τῆς «σχετικῆς» ἐξαθλίωσης εἶναι αὐτὸ πού τῆς ἐξασφάλισε μιὰ σταθερὴ θέση μέσα στὴ βιβλιογραφία τῆς κρατούσας μέχρι σήμερα κομμουνιστικῆς θεωρίας. Ἀκόμη καὶ σήμερα καταφεύγει στὴ στατιστικὴ γιὰ τὴν ἀπόδειξη ἐκείνου τοῦ διπλοῦ νόμου τῆς μισθολογικῆς ἐξαθλίωσης, πού στὸ ὄριμο οἰκονομικὸ ἔργο τοῦ Μάρξ δὲν ἔχει πιά καμιά θέση.¹⁵

3. Γιατί ἀπὸ τὴν ἀναπτυγμένη θεωρία τῆς ἀξίας καὶ τῆς ὑπεραξίας προκύπτει: Ἡ κίνησή τοῦ (πραγματικοῦ) ἐργατικοῦ μισθοῦ δὲ σημαίνει, αὐτὴ καθαυτὴ, τίποτε, ἐφόσον δὲν ἐξετάζονται οἱ συνθήκες πού καθορίζουν τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ τίς μεταβολές της. Ἔτσι ἀναφέρεται στὸ «Μισθός, τιμὴ καὶ κέρδος» (1865): «Μὲ ἐπιμήκυνση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ὁ καπιταλιστὰς μπορεῖ νὰ πληρώσει ψ η λ ὅ τ ε ρ ο ἐ ρ γ α τ ι κ ὸ μ ι σ θ ὸ καὶ ὁ μ ω ς νὰ μειώσῃ τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας σὲ περίπτωση πού ἡ αὐξηση τοῦ μισθοῦ δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀποδοσμένη μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας καὶ στὴν προκλημένη ἔτσι ταχύτερη ἐξασθένηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης [...]. Ἀκόμη καὶ μὲ δοσμένα ὄρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σὰν αὐτὰ πού ὑπάρχουν τώρα σὲ ὅλους τοὺς βιομηχανικούς τομεῖς πού ὑπόκεινται σὲ ἐργοστασιακοὺς νόμους, μιὰ αὐξηση τοῦ μισθοῦ μπορεῖ νὰ γίνει ἀναγκαία μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν παλιὰ κανονικὴ ἀξία τῆς ἐργασίας. Μὲ αὐξηση τῆς ἔ ν τ α σ η ς τῆς ἐργασίας ἓνας ἄνδρας μπορεῖ νὰ φτάσῃ νὰ σπαταλᾷ σὲ μιὰ ὥρα τόση ζωτικὴ δύναμη ὅση πρὶν σὲ δυὸ ὥρες.»¹⁶

Ὅταν λοιπὸν αὐξάνεται ἡ «ἀξία» τῆς ἐργατικῆς δύναμης — πράγμα πού μπορεῖ νὰ ἐγκρατεῖται ὄχι μόνον σὲ ἔνταση τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ στὴ μεγαλύτερη ἐπιδεξιότητα τῶν ἐργαζόμενων —, δὲν μποροῦμε ἀπὸ μιὰ ταυτόχρονη αὐξηση τῶν μισθῶν νὰ συμπεράνουμε ὁπωσδήποτε γιὰ βελτιωμένη ἀ ν α ν ἔ ω σ η τ ῆ ς ἐ ρ γ α τ ι κ ῆ ς δ ὴ ν α μ η ς.

Και αντίθετα, όπως εξέφρασε ο Μάρξ στη θεωρία του για τη «σχετική υπεραξία», ο εργατικός μισθός μπορεί κάτω από ορισμένες συνθήκες να μειωθεί χωρίς αυτό να βλάπτει τη θέση του εργαζόμενου. Αυτό γίνεται όταν η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας περιλαμβάνει προϊόντα που χρειάζονται οι εργάτες, ώστε οι αξίες τους — και κατά συνέπεια οι τιμές τους στην αγορά — μειώνονται. Με τη μείωση της τιμής των προϊόντων της κατανάλωσης των εργατών μειώνονται τα «έξοδα αναπαραγωγής» της εργατικής δύναμης, και έτσι μπορεί να χαμηλώσουν σε ορισμένα δρια οι χρηματικοί μισθοί χωρίς να ελαττωθεί ο πραγματικός μισθός.

Η κίνηση των μισθών εμφανίζεται κάτω απ' αυτές τις συνθήκες μόνο σαν *ε ν α ς* δείκτης ανάμεσα σε άλλους για τις αλλαγές στην κατάσταση των εργαζόμενων. "Αν και ο Μάρξ λέει συμπτωματικά ότι «η γενική τάση της καπιταλιστικής παραγωγής» είναι μέσα σε ένα ελαστικό περιθώριο εκείνων των κοινωνικών αναγκών των εργαζόμενων, που συγκαταλέγονται στα «έξοδα αναπαραγωγής» της εργατικής δύναμης, να «μειώνει περισσότερο ή λιγότερο ως το *ε λ ά χ ι σ τ ο δ ρ ι ό τ η ς*»¹⁷ την αξία της εργατικής δύναμης, αυτό το ελάχιστο δριο μπορεί πάντως εδῶ να μετατοπιστεί μακροπρόθεσμα από μόνο του προς τα πάνω.

3. Στη θέση μιᾶς αναγκαστικής τάσης για απόλυτη και σχετική μισθολογική εξαθλίωση αντιφάσκει τελικά η *σ υ ν δ ι κ α λ ι σ τ ι κ ῆ* θεωρία του Κάρλ Μάρξ. Γι' αυτόν δεν υπάρχει κανένας «απόλυτος μισθολογικός νόμος» του κατώτατου δριου υπαρξής όπως π.χ. για τον σύγχρονό του Φερντινάντ Λασσάλ. Στα «έξοδα αναπαραγωγής» της εργατικής δύναμης συγκαταλέγονται, όπως αναγνωρίζει ο Μάρξ, ορισμένες γενικές - πολιτιστικές συνθήκες, και αυτές αφήνουν ένα ορισμένο περιθώριο για τη βελτίωση των μισθών. "Έτσι ο Μάρξ παροτρύνει ήδη στο σύγγραμμά του «Η ἀθλιότητα της φιλοσοφίας» τους «εργατικούς συνασπισμούς» για μιὰ επιθετική μισθολογική πολιτική.¹⁸ Μιὰ τέτοια πο-

λιτική δικαιολογείται με τὸ «[...] ὅτι ἡ γαβάθα, ἀπὸ τὴν ὁποία τρῶνε οἱ ἐργάτες, εἶναι γεμάτη μὲ τὸ προϊόν δλόκληρης τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας καὶ ὅτι ἂν ἐμποδίζει κάτι τοὺς ἐργάτες νὰ φᾶνε περισσότερο ἀπὸ τὴ γαβάθα, δὲν εἶναι οὐτε ἡ στενότητα τῆς γαβάθας οὐτε ἡ πενιχρότητα τοῦ περιεχομένου της, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο τὰ κοντὰ κουτάλια τους.»¹⁹

Γι' αὐτὸ γιορτάζει καὶ ὁ Μάρξ στὴν (γραμμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο) Ἰδρυτικὴ Διακήρυξη τοῦ Διεθοῦς Ἐργατικοῦ Συνδέσμου τὸ 1864 τὴν ἐπίσημη εἰσαγωγὴ τῆς ἡμέρας τῶν δέκα ἐργάσιμων ὥρων στὴν Ἀγγλία (τὸ 1847) σὰ νίκη ἐκείνης τῆς σκέψης τοῦ «ἐλέγχου τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ διόραση καὶ περίσκεψη», πὺ ἀποτελεῖ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία τῆς ἐργατικῆς τάξης, πάνω στὴν πολιτικὴ οἰκονομία τῆς ἀστικῆς «μεσαίας τάξης».²⁰ — Οἱ προοπτικὲς ἐπιτυχίας τοῦ συνδικαλιστικοῦ ἀγῶνα καθορίζονται ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ἐλαστικὸ μέρος τῶν «ἐξόδων ἀναπαραγωγῆς» τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μέσα στὸ ὁποῖο οἱ ἐργαζόμενοι μποροῦν ἀνάλογα μὲ τὴν κατάσταση τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς οἰκονομίας νὰ βελτιώσουν τὶς συνθήκες τους μὲ κοινὲς ἐνέργειες. Ἐνῶ ὑπάρχει ἓνα ἐκάστοτε κατώτατο ὄριο μισθοῦ, ἓνα ἀνώτατο ὄριο δὲν εἶναι καθορισμένο. Ὁ πραγματικὸς καθορισμὸς τοῦ μισθοῦ ἐκτελεῖται μόνο μὲ τὸν ἀδιάκοπο ἀγῶνα ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐργασία, ἐνῶ ὁ καπιταλιστὰς ἐπιδιώκει διαρκῶς νὰ πιέσει τὸν ἐργατικὸ μισθὸ στὸ φυσικὸ κατώτατο ὄριό του καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐργάσιμη ἡμέρα ὡς τὸ φυσικὸ ἀνώτατο ὄριό της, καὶ ἐνῶ ὁ ἐργάτης πιέζει διαρκῶς στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Τὸ ζήτημα μετατρέπεται σὲ ζήτημα τῆς σχέσης τῶν δυνάμεων τῶν ἀγωνιζόμενων.»²¹

Φυσικὰ μιὰ ἀκόμη καὶ τόσο μεγάλη δραστηκότητα τῶν συνδικάτων παραμένει μέσα στὰ δρια πὺ καθορίζει, κατὰ τὸν Μάρξ, ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἐργατικῆς δύναμης. Γι' αὐτὸ τὰ συνδικάτα ἔχουν καθῆκον στὸν καθημερινὸ ἀγῶνα γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ μισθοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐργατικῶν συνθηκῶν νὰ προετοιμάζουν τὶς ἐργαζόμενες μᾶ-

ζες για εκείνον τον αναπόφευκτο αγώνα που προορίζεται να τις απαλλάξει από τη σχέση του μισθού: «Τὰ συνδικάτα κάνουν καλή δουλειά σὰ συγκεντρωτικά σημεία του αγώνα ενάντια στις βιαιοπραγίες του κεφαλαίου. Ξεφεύγουν από το σκοπό τους έντελως, μόλις περιοριστούν να διεξάγουν μικροπόλεμο ενάντια στις επιδράσεις του υπάρχοντος συστήματος, αντί να προσπαθούν ταυτόχρονα να τὸ αλλάξουν, αντί να χρησιμοποιούν τις οργανωμένες δυνάμεις τους σὰ μοχλὸ γιὰ τὴν τελικὴ ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, δηλαδή γιὰ τὴν δριστικὴ κατάρρευση τοῦ μισθολογικοῦ συστήματος.»²²

III Ἡ γενικὴ κατάσταση τῶν ἐργαζόμενων

Ἔγερχει ἐξάλλου καὶ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, πάνω στὸ ὁποῖο ὁ Μάρξ ἐπεξεργάστηκε θεωρητικὰ τὴν προλεταρικὴ ἀθλιότητα τῆς ἐποχῆς του: Ἡ ἀνθρώπινη ἐργατικὴ δύναμη δὲν ἔχει κατὰ τὸν Μάρξ μόνο (ἀνταλλακτικὴ) ἀξία, ἀλλὰ καὶ ἀξία χ ρ ἦ σ η ς ἀξία χρήσης ἀρχικὰ γιὰ τὸν κεφαλαιούχο, στὸν ὁποῖο ἀποδίδει «περισσότερη ἀξία» ἀπ' αὐτὴ πού ἀνταποδίδεται στὸν ἐργαζόμενο μὲ τὸ μισθό. Ἡ ἐργατικὴ δύναμη ὅμως ἔχει — ἔτσι θὰ μπορούσαμε νὰ συνεχίσουμε τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ — ἀξία χρήσης καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἐργαζόμενο, καὶ μάλιστα ἐκεῖ πού ἡ χρησιμοποίησή της δὲν ὑπόκειται στὴ σχέση τῆς κοινωνικῆς «ἐκμετάλλευσης», ἐκεῖ πού δὲν εἶναι ἀναγκαστικὴ ἐργασία. Ἡ δραστηριότητα «ἐλευθέρων παραγωγῶν» γίνεται γι' αὐτοὺς, σύμφωνα μὲ τις προσδοκίες τοῦ Μάρξ, πηγὴ τῆς εὐχαρίστησης, τῆς ἀνθρώπινης αὐτοδημιουργίας, «πρῶτῃ ἀνάγκη» καὶ αὐτὴ τὴν ἴ κ α ν ὀ τ η τ α τὴ διαθέτει ἡ ἐργατικὴ δύναμη καὶ ἐκεῖ πού τῆς ἀντιφάσκουν οἱ κοινωνικὲς μορφές τῆς χρησιμοποίησής της, πού ἀποκλείουν τὴ δραστηριότητά της. — Στὸν ἐργάτη τῆς ἐποχῆς του ὁ Μάρξ βλέπει πάντως καταργημένες τις ἀνθρώπινες δυνατότητες τῆς ἐργασίας: «Ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγὴ, πού οὐσιαστικὰ εἶναι παραγωγὴ ὑπερ-

εργασίας, ἀπορρόφηση ὑπερεργασίας, παράγει μὲ τὴν ἐπιμήκυνση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ὄχι μόνο τὴ φθίση τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δυνάμεις, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀφαιρῶνται οἱ φυσιολογικοὶ ἠθικοὶ καὶ φυσικοὶ ὄροι τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς χρησιμοποίησής της. Παράγει τὴν πρόωρη ἐξάντληση καὶ ἀπονέκρωση τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις καθαυτῆς. Παρατείνει τὸ χρόνο παραγωγῆς τοῦ ἐργάτη μέσα σὲ μιὰ δοσμένη προθεσμία μὲ ἐλάττωση τῆς διάρκειας τῆς ζωῆς του.»²³ «Ἐνας ἄνθρωπος, πού δὲ διαθέτει ἐλεύθερο χρόνο, πού δὲ λόκληρη ἡ ζωὴ του — ἐκτὸς ἀπὸ καθαρὰ φυσικὲς διακοπές γιὰ ὕπνο, φαγητὸ κλπ. — καταβροχθίζεται ἀπὸ τὴν ἐργασία του γιὰ τὸν καπιταλιστὰ, εἶναι κάτι λιγότερο ἀπὸ ἓνα ὑποζύγιο. Εἶναι ἀπλῶς μιὰ μηχανὴ γιὰ τὴν παραγωγὴ ξένου πλούτου, σωματικὰ ἐξαντλημένος καὶ πνευματικὰ ὠμός.»²⁴

Ὁ Μάρξ βλέπει τὴ φυσιολογικὴ ἐξαθλίωση τῶν ἐργαζόμενων στὴ «σπατάλη τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑγείας τοῦ ἐργάτη»²⁵, στὴν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας²⁶, ἢ καὶ στὴν «ἐνταση τῆς ἐργασίας»²⁷, στὴν ἀφαίρεση ὅλων τῶν φυσιολογικῶν συνθηκῶν τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ζωῆς²⁸, στὴ «σκληρότητα τῆς ὑπερωρίας καὶ τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας»²⁹, στὴν «κατάχρηση γυναικείων καὶ ἀνώριμων ἐργατικῶν δυνάμεων»³⁰, ἢ ὁποῖα ἔχει ὁδηγήσει σὲ «τεράστια θνησιμότητα τῶν παιδιῶν τῶν ἐργατῶν στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τους»³¹, στὴ «σωματικὴ φθορὰ τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νεαρῶν ἀτόμων»³², πού τὰ ἐμποδίζει νὰ μάθουν κάτι μὲ τὸ ὁποῖο θὰ κέρδιζαν ἀργότερα καλύτερα τὸ ψωμί τους καὶ τὰ κάνει «γεοσύλλεκτους τοῦ ἐγκλήματος».³³

Σ' αὐτὸ προστίθεται, μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν μηχανῶν καὶ τὸν συστηματικὸ κατακερματισμὸ τῆς ἐργασίας, ὁ π ν ε υ μ α τ ι κ ὸ ς «ἀκρωτηριασμὸς τοῦ ξεχωριστοῦ ἐργάτη»³⁴, ἢ «διανοητικὴ του ἐρήμωση»³⁵, ἢ μετατροπὴ τοῦ ἐργάτη σὲ συνειδητὸ ἐξάρτημα μιᾶς μερικῆς μηχανῆς.³⁶ Τὸ ἐργοστάσιο «σακατεύει τὸν ἐργάτη μὲ τὸ νὰ προάγει τὴ μερικὴ του ἐπιδεξιότητα σὰ μέσα σὲ θερμοκήπιο, μὲ καταπιέ-

ση ἑνὸς κόσμου ὁρμῶν καὶ ἱκανοτήτων [...]. Οἱ διαφορὲς μερικὲς ἐργασίαι δὲν κατανέμονται μόνον σὲ διάφορα ἄτομα, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο διαιρεῖται, μετατρέπεται σὲ αὐτόματο κινήτηρα μιᾶς μερικῆς ἐργασίας.»³⁷

Ἔτσι ὁ σύγχρονος τρόπος παραγωγῆς εἶναι μιὰ «ἀδιάκοπη τελετὴ θυσίας τῆς ἐργατικῆς τάξεως»³⁸. Τὸ «μαρτυρολόγιο τῶν παραγωγῶν»³⁹ συνοψίζεται τελικὰ στὰ παρακάτω: «Στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα κάθε μέθοδος ἀποσκοπεῖ στὴν αὐξήση τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δυνάμεως τῆς ἐργασίας εἰς θάρος τοῦ ξεχωριστοῦ ἐργάτη· ὅλα τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μετατρέπονται σὲ μέσα ὑποδούλωσης καὶ ἐκμετάλλευσης τοῦ παραγωγοῦ, ἀκρωτηριάζουν τὸν ἐργάτη σὲ μισὸ ἄνθρωπο, τὸν υποβιβάζουν σὲ ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς, καταστρέφουν μὲ τὸ θάσανο τῆς ἐργασίας του τὸ περιεχόμενό της, τοῦ ἀλλοτριώνουν τὶς πνευματικὲς δυνάμεις τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας [...] παραμορφώνουν τὶς συνθήκες μέσα στὶς ὁποῖες ἐργάζεται, τὸν ὑποτάσσουν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας στὴ μικροπρεπέστατη μισητὴ δεσποτεία, μετατρέπουν τὸ χρόνο τῆς ζωῆς του σὲ χρόνο ἐργασίας, ρίχνουν τὴ γυναίκα του καὶ τὸ παιδί του στὸ ζυγὸ τοῦ κεφαλαίου. Ἀλλὰ ὅλες οἱ μέθοδοι παραγωγῆς τῆς ὑπεραξίας εἶναι ταυτόχρονα μέθοδοι παραγωγῆς τῆς συσσώρευσης, καὶ κάθε ἐπέκταση τῆς συσσώρευσης γίνεται ἀντίθετα μέσο γιὰ τὴν ἐξέλιξη ἐκείνων τῶν μεθόδων. Ἀπ' αὐτὸ προκύπτει ὅτι στὸ βαθμὸ πού συσσωρεύεται τὸ κεφάλαιο, πρέπει νὰ χειροτερέψει ἡ θέση τοῦ ἐργάτη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἡ ἀμοιβή του εἶναι ψηλὴ ἢ χαμηλὴ. Τελικὰ ἔ νόμος πού κρατᾷ τὸν σχετικὸ ὑπερπληθυσμὸ ἢ τὸν βιομηχανικὸ ἐφεδρικὸ στρατὸ σὲ ἰσορροπία μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἐνέργεια τῆς συσσώρευσης δένει τὸν ἐργάτη σφιχτότερα στὸ κεφάλαιο ἀπ' ὅ,τι τὰ καρφιά τοῦ Ἡφαιστου τὸν Προμηθεά στὸ θράχο. Ὅρίζει μιὰ ἀντίστοιχη στὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου συσσώρευση τῆς ἀθλιότητος. Ἔτσι ἡ συσσώρευση τοῦ πλούτου στὸ ἓνα μέρος εἶναι ταυτόχρονα συσσώρευση τῆς ἀθλιότητος, τῶν βασάνων, τῆς σκλαβιάς,

τῆς ὀμότητος καὶ τοῦ ἠθικοῦ ὑποβιβασμοῦ στὸ ἄλλο μέρος, δηλαδὴ στὴν πλευρὰ τῆς τάξεως πού παράγει τὸ ἴδιο της τὸ προϊόν σὰν κεφάλαιο.»⁴⁰

Ἐδῶ τὸ ὕψος καὶ ἡ κίνηση τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ ἐννοεῖται ρητὰ σὰν ἀπλὸ μερικὸ στοιχεῖο μιᾶς πολὺ πλατύτερης ἐξαθλίωσης, ἑνὸς μαρασμοῦ τοῦ ἐργάτη σὲ ὅλη του τὴ φύση.⁴¹ Ὁ Μάρξ δὲν ἐννοεῖ ἐξἄλλου μιὰ ὁμοίμορφη ἐξαθλίωση ὁ λ ω ν τῶν ἐργαζόμενων (πού γρήγορα θὰ ἔπρεπε νὰ προσκρούσει σὲ φυσικὰ ὅρια), ἀλλὰ μᾶλλον τὴν πτώση ἑνὸς αὐξανόμενου μέρους τῶν ἐργαζόμενων στὸ «στρώμα τῶν φτωχολάζαρων». Σὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια μιλάει γιὰ τὴν «ἀθλιότητα διαρκῶς αὐξανόμενων στρωμάτων τοῦ ἐνεργητικοῦ ἐργατικοῦ στρατοῦ» καὶ γιὰ τὸ «νεκρὸ θάρος τῆς φτώχειας».⁴²

IV Ψυχικὴ ἐξαθλίωση: Ἀλλοτρίωση

Σὲ ὅλες τὶς μορφές τοῦ σωματικοῦ, πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ μαρασμοῦ ἐμφανίζεται ὁμοῦς ἐκείνη ἡ οὐσιαστικὴ σχέση, τὴν ὁποία ἤδη ὁ πρῶμος Μάρξ ὀνόμασε ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η έ ρ γ α σ ί α.

Ἄν καὶ ὁ Χέγκελ εἶχε ἤδη ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀστικὴ κοινωνία δὲν μπορεῖ στὴ θάση τῆς ἴδιας της τῆς ἀρχῆς, τῆς ἐργασίας, νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν «παραγωγή τοῦ ὄχλου»⁴³, καὶ εἶχε δεῖ τὴ «δυστυχισμένη συνείδηση» μόνον στὴν κατάσταση πού «ποθεῖ καὶ ἐργάζεται», δηλαδὴ νὰ ὑπάρχει μόνον στὸ «διχασμὸ», στὴν «κλονισμένη θεβαιότητα τοῦ ἀτόμου γιὰ τὸν ἑαυτό του», στὴν «ἀκρότητα τῆς μερικότητος»⁴⁴, ὁ πρῶμος Μάρξ γράφει: «Ὁ ἐργάτης γίνεται τόσο πιὸ φτωχός, ὅσο πιὸ πολὺ πλοῦτο παράγει, ὅσο περισσότερο αὐξάνεται σὲ δυνάμη καὶ ἔκταση ἡ παραγωγή του. Ὁ ἐργάτης γίνεται τόσο πιὸ φτηγὸ ἐμπόρευμα, ὅσο περισσότερα ἐμπορεύματα παράγει. Μὲ τὴν ἀ ξ ι ο π ο ί η σ η τοῦ κόσμου τῶν πραγμάτων αὐξάνεται ἡ ὑποτίμηση τοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων σὲ ἀπόλυτη

σχέση. [...] Αυτό τὸ γεγονός δὲ σημαίνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι: Τὸ ἀντικείμενο ποῦ παράγει ἡ ἐργασία, τὸ προϊόν της, στέκει ἀπέναντί της σὰ μιά ξένη οὐσία, σὰ μιά ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν παραγωγὸ δύναμη. Τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ ἐργασία ποῦ ἐκφράζεται μὲ ἓνα ἀντικείμενο, ποῦ ἔχει γίνεи πράγμα, εἶναι ἡ ἀντικείμενο ποίηση τῆς ἐργασίας. Ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ μετατροπὴ της σὲ ἀντικείμενο. Ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται στὴν πολιτικοοικονομικὴ κατάσταση σὰν ἀπο-πραγματοποίηση τοῦ ἐργάτη, ἡ ἀντικειμενοποίηση σὰν ἀπώλεια καὶ δουλεία τοῦ ἀντικειμένου, ἡ ἰδιοποίηση σὰν ἀλλοτρίωση.»⁴⁵ «Ὅσο πιὸ πολὺ ἀναλώνεται ὁ ἐργάτης στὴν ἐργασία, τόσο ἰσχυρότερος γίνεται ὁ ξένος, ἀντικειμενικὸς κόσμος ποῦ δημιουργεῖ ἀπέναντί του, τόσο πιὸ φτωχὸς γίνεται ὁ ἴδιος, τόσο λιγότερο τοῦ ἀνήκει ὁ ἐσωτερικὸς του κόσμος.»⁴⁶ Ἡ ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας μπορεῖ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα νὰ βρεθεῖ καὶ στὸ ὅτι «ἡ ἐργασία εἶναι στὸν ἐργάτη ἐξωτερική, δὲν ἀνήκει δηλαδὴ στὴ φύση του καὶ κατὰ συνέπεια μὲ τὴν ἐργασία του δὲν ἀποδέχεται τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ τὸν ἀρνεῖται, δὲν αἰσθάνεται εὐχάριστα, ἀλλὰ δυστυχησμένος, δὲν ἀναπτύσσει καμιά ἐλεύθερη ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ἐνέργεια, ἀλλὰ ταλαιπωρεῖ τὴ φύση του καὶ καταστρέφει τὸ πνεῦμα του. Γι' αὐτὸ ὁ ἐργάτης βρίσκει τὸν ἑαυτό του μόνον ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασία καὶ ὅταν ἐργάζεται εἶναι ἐκτὸς ἑαυτοῦ. Στὸ σπίτι εἶναι ὅταν δὲν ἐργάζεται, καὶ ὅταν ἐργάζεται δὲν εἶναι στὸ σπίτι. Γι' αὐτὸ ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι ἐθελοντικὴ, ἀλλὰ ἀναγκαστικὴ, κατὰ νάγκαστικὴ ἐργασία. Ἔτσι δὲν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλὰ μόνον ἓνα μέσο γιὰ τὴν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν ἔξω ἀπ' αὐτή. Ἡ ξενικότητά της φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ ὅτι μόλις δὲν ὑπάρχει φυσικὴ ἢ ἄλλη ἀνάγκη, ἡ ἐργασία ἀποφεύγεται σὰν πανοῦκλα. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐργασία, ἡ ἐργασία μὲ τὴν ὁποία ἀλλοτριώνεται ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἐργασία τῆς αὐτοθυσίας, τῆς ἐξάντλησης.»⁴⁷

Στὴ θεωρία τῆς ἀλλοτρίωσης, ποῦ ἔχει ἀποκτήσει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν κατοπινὴ κοινωνιολογία, βρίσκουμε τὸν τελευταῖο φιλοσοφικὸ καὶ ἀνθρωπιστικὸ πυρήνα τῆς μαρξικῆς κριτικῆς τῆς κοινωνίας. Ἡ θεωρία τῆς ἀθλιότητος εἶναι στὸν Μάρξ πολὺ λιγότερο «ὀλιστικὴ» ἀπ' ὅτι ἔχουν ὑποθέσει οἱ ἀντίπαλοί του.

Ἡ σχέση τῆς ἀνθρώπινης ἀλλοτρίωσης εἶναι ταυτόχρονα ἀντικειμενική — οἱ παραγωγοὶ δὲν ἔχουν τὰ μέσα γιὰ τὴ συντήρησή τους — καὶ ὑποκειμενική: Ἡ φτώχεια γίνεται κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης γενικῆς προσωπικότητας. Καὶ ἡ θεωρία τῆς «ἐξαθλίωσης» δὲ σημαίνει προφανῶς ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση χειροτερεῖ διαρκῶς, ἀλλὰ ὅτι καταλαμβάνει διαρκῶς νέα στρώματα τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ, ὅτι ἡ ὕλική, πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ φτώχεια γίνεται γνώρισμα ἑνὸς ὅλου καὶ μεγαλύτερου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ.

Γ Ἡ ἀλλαγὴ στὸ παρόν

Ἡ «συσσώρευση τῆς ἀθλιότητος» ἐμφανίζεται στὸν Μάρξ σὰ συνοδευτικὸ στοιχεῖο τῆς γενικῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Γι' αὐτὸ, ἂν θέλουμε νὰ ἐξηγήσουμε τίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς μας, πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στίς συνθήκες τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου δὲ σημαίνει μόνον διαρκὴ ἀύξηση τῶν διαθέσιμων ἀποθεμάτων κεφαλαίου, ἀλλὰ καὶ διαρκὴ τεχνικὴ ἀλλαγὴ, ὀρθολογικὴ ὀργάνωση, καὶ κατὰ συνέπεια ταχύτερη αὔξηση τοῦ δεσμευμένου στὰ μέσα παραγωγῆς μέρους τοῦ κεφαλαίου ἀπέναντι σὲ ἐκεῖνο τὸ μέρος ποῦ καταβάλλεται σὰ μισθὸς (στὸν Μάρξ: «ἀνώτερη ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου»). — Δὲν ἔχουν ἀλλάξει ὁμοῦ μόνον οἱ τεχνικὲς, ἀλλὰ καὶ οἱ κοινωνικὲς συνθήκες τῆς πλατύτερης ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, ὅπως θὰ δείξουμε πα-

ρακάτω. Και οι δύο μεταβολές δεν μπορούσαν να αφήσουν άθικτο το ζήτημα της εξαθλίωσης.

I 'Η διαφοροποίηση των εξαρτημένων

«Εξαθλίωση» σημαίνει για τον Μάρξ, όπως δείξαμε, σε ιστορική έννοια αρχικά δημιουργία της προλεταρικής κατάστασης αθλιότητας: ή φτώχεια αυξανόμενων μερών του πληθυσμού είναι έτσι ταυτόσημη με την π ρ ο λ ε τ α ρ ι - κ ο π ο ί η σ η των λαϊκών μαζών, με την αφαίρεση των παραδοσιακών, προβιομηχανικών βάσεων της συντήρησης της ζωής τους, με τη μετατροπή τους σε ά ν α ζ η τ η τ έ ς έ ρ γ α σ ί α ς. Στην 'Αγγλία του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα χρησιμοποιόταν πράγματι η φράση «the labouring poor» (οι εργαζόμενοι φτωχοί): 'Εργασία και φτώχεια ήταν συνώνυμες έννοιες. 'Ενα γνώρισμα της κατάστασης της αθλιότητας ήταν ότι ακόμη και στην εποχή του Μάρξ ή εργατικά των εργοστασίων εμφανιζόταν σά μιὰ έλλιπώς διαρθρωμένη, κοινωνικά ένιαία μάζα από άνειδίκευτους κυρίως εργάτες. 'Η αριθμητικά ασήμαντη ομάδα των ιδιωτικών υπαλλήλων και οι άπλοι δημόσιοι υπάλληλοι δέ βάρυναν πολύ.

Στά έκατό χρόνια μετά τον Μάρξ στην κατάσταση της εξάρτησης έχει από το ένα μέρος περιέλθει ένα διαρκώς αυξανόμενο μέρος του εργαζόμενου πληθυσμού. Ταυτόχρονα όμως ή ίδια ή σχέση της εξάρτησης έχει διαφοροποιηθεί πολύ. Σε πολλούς τομείς δραστηριότητας οι πραγματικοί εργαζόμενοι δεν παίζουν πια κανένα ρόλο. 'Εκτός απ' αυτό ή αξιοποίηση του κεφαλαίου λαμβάνει σε αυξανόμενο βαθμό χώρα έξω από την υλική παραγωγή (στο έμπόριο, στις τράπεζες, στις ασφάλειες και σε άλλους τομείς παροχής υπηρεσιών). Σ' αυτό προστίθεται μιὰ πληθωρική δημόσια διοίκηση. 'Αλλά στην ίδια την παραγωγή έχει με την αυξανόμενη επενδυτική ένταση του κεφαλαίου αυξηθεί και ή ση-

μασία της τεχνικής εργασιακής προετοιμασίας στο γραφείο. Τα αυξανόμενα μεγέθη της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας και ή συμπύκνωση του συναγωνισμού έχουν οδηγήσει σε τεράστια έξόγκωση της διοικητικής και έμπορικής δραστηριότητας. Οι σύγχρονοι εξαρτημένοι διαμοιράζονται «οριζόντια» στους πιά διαφορετικούς οικονομικούς κλάδους με ανάλογες διαφορές της «θέσης»: έτσι δεν έχουν εύκολα το δίωμα μιās κοινής βασικής κατάστασης. 'Εκτός απ' αυτό οι εργαζόμενοι διαβαθμίζονται στην επιχειρησιακή και κοινωνική «κάθετο» με μεγάλες διαφορές, όπου μπορούμε να συναντήσουμε μεταπηδήσεις στις γραμμές των αξιοποιητών του κεφαλαίου (άνωτεροι διευθυντές, manager) και των ανεξάρτητων (αντιπρόσωποι). Με τέτοιες ανομοιοειδείς συνθήκες εργασίας δέ θα μπορούσαμε σήμερα να μιλήσουμε εύκολα για ένιαία υ λ ι κ ή εξαθλίωση.⁴⁴

Σ' αυτό προστίθεται ότι και εκείνος ό μοχλός μιās γενικής κοινωνικής πειθάρχησης και ισοπέδωσης των εξαρτημένων, που ό Μάρξ τον είδε στη μορφή του αυξανόμενου «βιομηχανικού έφεδρικού στρατού», έχει γίνει ελάχιστα αποτελεσματικός. 'Η τάση βέβαια πρός αυτό που ό Μάρξ χαρακτήρισε «άνώτερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου» και πρός την προοδευτική αντικατάσταση της ανθρώπινης εργατικής δύναμης από μηχανές είναι αναμφισβήτητη. Πάντως — για λόγους που δεν μπορούμε να αναφέρουμε σε αυτή τη μελέτη⁴⁵ — δεν οδήγησε σε μόνιμη και προοδευτικά αυξανόμενη μαζική ανεργία στις καπιταλιστικές χώρες. 'Ακόμη και σε εποχές μεγαλύτερης ανεργίας ή κίνηση των μισθών συνήθως συνεχίζεται: ή σχέση ανάμεσα στην ανεργία και την πίεση στους μισθούς και στις άλλες συνθήκες εργασίας εμφανίζεται πολύ χαλαρωμένη.

II 'Η «ἀξία» τῆς ἐργατικῆς δυνάμης καὶ τὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὸ μισθό

Οἱ συνθήκες, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες καταναλώνεται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἡ ἐργατικὴ δύναμη καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀνανεώνεται, ἔχουν ἀλλάξει κι αὐτές.

1. Γιὰ τὴν (πιθανή) κίνηση τῆς «ἀξίας» τῆς ἐργατικῆς δυνάμης ἔχουν ἀποκτήσει σημασία τρία κυρίως στοιχεῖα:

α. Μὲ τὸν αὐξανόμενο τεχνικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ ἐργαζόμενου ἀνθρώπου ἔχουν ἀλλάξει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀποτελεσματικότητάς του στὴ διαδικασία τῆς ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου. Ἡ δαπάνη σὲ ἐργατικὴ δύναμη ἔχει γενικὰ ἐλαττωθεῖ πολὺ — μὲ ἀποτέλεσμα ὅτι διαρκῶς περισσότερες ἐργασίες γίνονται κατ'ἀλληλες γιὰ γ υ ν α ἰ κ ε ς.⁵⁰ Ταυτόχρονα ἔχει μετατοπιστεῖ ἐξαιτίας μεγαλύτερης ἀπαιτήσης τῶν διανοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἐργαζόμενου ἀνθρώπου ἡ κούραση στὸ κεντρικὸ νευρικὸ σύστημα, δηλαδή στὰ ἀνώτερα ὄργανα τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δυνάμης· τὴν κούραση αὐτὴ τὴν προκαλεῖ ἡ ἀνάπτυξη καθαρὰ ἐπαναληπτικῶν δραστηριοτήτων, ἀκόμη καὶ στὸ γραφεῖο, συνδυασμένη μὲ ἐπιτάχυνση τοῦ ρυθμοῦ τῶν μηχανῶν, αὐξηση τοῦ ἐλέγχου τῶν μηχανῶν μὲ ἀνάλογες ἀπαιτήσεις τῆς προσοχῆς τῶν ἐργαζόμενων, οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ τόπου ἐργασίας, δηλαδή συμπύκνωση τῶν ἐργατικῶν θέσεων στὸ χῶρο ἐργασίας καὶ μετάβαση στὴ μεγάλη αἴθουσα μηχανῶν, ἢ γραφείων, μὲ ἀνάλογη καὶ συχνὰ αὐξημένη ἐπιβάρυνση ἀπὸ τὸ θόρυβο κλπ. Σὲ μιὰ τέτοια ἀ λ λ α γ ῆ τ ο ὦ φ α ἰ ν ο μ έ ν ο υ τ ῆ ς κ ο ὕ ρ α σ η ς συνοψίζεται αὐτὸ πὺ ἐννοεῖται μὲ αὐξανόμενη «ἐνταση» τῆς ἐργασίας. — "Ἄν καὶ ἐδῶ οἱ διάφορες μορφές τῆς σωματικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς κούρασης δὲ στέκουν μεταξύ τους ἄμεσα σὲ σύμμετρη σχέση, ἰσχύει πάντως γενικὰ ὅτι μὲ τὴν αὐξανόμενη «ἐνταση» τῆς ἐργασίας ἀ π α ἰ τ ε ἰ τ α ἰ π ε ρ ἰ σ σ ὄ τ ε ρ ο ς χ ρ ὶ ν ο ς γ ἰ ἄ τ ῆ ν ἀ ν α ν έ ω σ η τῆς ἐργασίας. "Ἐτσι ἡ ἐπιβάρυνση ἀπὸ τὴν ἐργασία εἶναι γενικὰ «μεγαλύ-

τερη», ἢ ἀποκατάσταση τῆς δαπανημένης ἐργατικῆς δυνάμης δυσκολότερη. Πρέπει νὰ υποθέσουμε λοιπὸν ὅτι ἡ «ἀξία» τῆς ἐργατικῆς δυνάμης — καθαρὰ ψυχο-φυσιολογικὰ παρατηρημένη, χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ταυτόχρονη ἐξέλιξη τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων τῆς μαζικῆς κατανάλωσης — ἔχει αὐξηθεῖ.

Μὲ αὐτὴ τὴν κατάσταση τῶν πραγμάτων συνδέεται ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τίς μορφές τῆς ἐ κ τ α τ ῆ ς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δυνάμης σὲ μορφές τῆς ἐντατικῆς ἐκμετάλλευσής της ἔκανε παντοῦ ἀναγκαῖα μιὰ σημαντικὴ μείωση τοῦ χ ρ ὶ ν ο υ ἐ ρ γ α σ ῖ α ς — τοῦ καθημερινοῦ, τοῦ ἐβδομαδιαίου καὶ τοῦ ἐτήσιου. Ὁ Μάρξ εἶχε προβλέψει ὅτι ἡ «βελτίωση τῶν μηχανῶν» καὶ ἡ ὀριζόμενη ἀπ' αὐτὴ «συστηματικὴ αὐξηση τοῦ βαθμοῦ ἐντασης τῆς ἐργασίας [...] θὰ ὀδηγήσει σύντομα πάλι σὲ μιὰ στροφή, ὅπου θὰ γίνῃ ἀναπόφευκτη νέα μείωση τῶν ὥρῶν ἐργασίας.»⁵¹ "Ἐτσι πρέπει «νὰ ἔλθῃ μιὰ στιγμή [...], ὅπου ἡ αὐξηση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας καὶ ἡ ἐνταση τῆς ἐργασίας ἀποκλείονται ἀμοιβαῖα, ὥστε ἡ αὐξηση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μόνο μὲ μικρότερο βαθμὸ ἐντασης τῆς ἐργασίας καὶ ἀντίθετα ἓνας αὐξανόμενος βαθμὸς ἐντασης μόνο μὲ μείωση τῆς ἐργασίμης ἡμέρας.»⁵²

β. Οἱ ἀλλαγμένες τεχνικὲς συνθήκες τῆς ἐργασίας συνοδεύτηκαν ἐπίσης, ὅχι βέβαια γενικὰ, ἀλλὰ σὲ πολλοὺς τομείς, ἀπὸ ἀνώτερη ἰ κ α ν ὅ τ η τ α τῶν ἐργαζόμενων. Καὶ αὐτὸ σημαίνει φυσικὰ αὐξηση τῆς «ἀξίας» τῆς ἐργατικῆς δυνάμης.

γ. Στὰ τεχνικὰ στοιχεῖα πὺ ἀναφέραμε προστίθενται καὶ κ ο ἰ ν ω ν ἰ κ ἄ : Ὁ ὄψιμος καπιταλιστικὸς πολιτισμὸς θέτει συμπληρωματικὲς ἀπαιτήσεις στὸν ἄνθρωπο πάνω ἀπὸ τὸ βαθμὸ πὺ κάνει ἀναπόφευκτο ἢ στάθμη τῆς τεχνικῆς. Ἐδῶ ἀνήκει ὁ δ ρ ὶ μ ο ς π ρ ὸ ς τ ῆ ν ἐ ρ γ α σ ῖ α — στὶς μεγάλες πόλεις —, πὺ μὲ αὐξανόμενη πυκνότητα τῆς κυκλοφορίας γίνεται ὄλο καὶ πὺ ἐπικίνδυνος καὶ κουραστικὸς. Ἐπίσης καὶ ἡ αὐξανόμενη ψυχικὴ ἐπιβάρυνση

πού προέρχεται από την ένδοεπιχειρησιακή ζωή, από έναν κόσμο εργασίας που δεν μπορεί να αποκρύψει τον βαθιά ριζωμένο συγκρουσιακό χαρακτήρα του. Έτσι στις έντυπωσιακότερες διαπιστώσεις της νεότερης ψυχοκοινωνιολογίας (π.χ. μετά τα πειράματα στο Hawthorne) συγκαταλέγεται ότι η βελτίωση του «επιχειρησιακού κλίματος» μπορεί να αποδεσμεύσει για τη διαδικασία της εργασίας σημαντικές πνευματικές εφεδρείες απόδοσης. Γενικά τα έξοδα του άξιο ποιητικού χαρακτήρα της εργασίας βρίσκονται σε αύξηση — όχι μόνο για την επιχείρηση και τη γενικότητα, αλλά και για τον ξεχωριστό εργαζόμενο. Έτσι η απαίτηση για ελεύθερο χρόνο, για διακοπές, για εκείνη την υπόλοιπη σφαίρα αρύθμιστης και ανεξέλεγκτης ζωής γίνεται συνεχώς μεγαλύτερη. Φυσικά η χρησιμοποίηση του ελεύθερου χρόνου μπορεί να είναι τέτοιου είδους που — κατά παράδοξο τρόπο — δε μειώνει την ανάγκη για ανανέωση, αλλά μάλλον την αυξάνει.

Μία τριπλή κατάσταση πραγμάτων δείχνει λοιπόν ότι η ανάγκη για ανανέωση της εργατικής δύναμης — και κατά συνέπεια αυτό που κατά τον Μάρξ αποτελεί την «αξία» της εργατικής δύναμης — πρέπει να θεωρηθεί γενικά και μακροπρόθεσμα σαν αξιόμη. Αυτό έχει ορισμένες συνέπειες.

α. Αρχικά προκύπτει: Αν θεωρηθεί ότι η «αξία» της εργατικής δύναμης βρίσκεται σε άνοδο, πρέπει να αυξηθεί και ο χρηματικός μισθός χωρίς αυτό να αντίφασκε όπως ούποτε σε ένα νόμο της μισθολογικής εξαθλίωσης. Θα ήταν δυνατό να αυξάνονται οι χρηματικοί μισθοί και όμως ταυτόχρονα να μένουν πίσω από την κίνηση της «αξίας» της εργατικής δύναμης — για ένα μέρος των εργαζόμενων ή προσωρινά περισσότερο ή λιγότερο για όλους, ή τελικά σε ξεχωριστές χώρες για τη διάρκεια ενός μεγαλύτερου χρονικού διαστήματος.

Αν μετά απ' όλα αυτά στα τελευταία εκατό χρόνια μετά τον Μάρξ σε όλες τις ήγαιτικές βιομηχανικές χώρες οι μι-

σθοί έχουν αυξηθεί σημαντικά και οι ώρες εργασίας έχουν μειωθεί αρκετά, αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στις πιέσεις του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος, αλλά και στο γεγονός ότι στην απαίτησή τους ανταποκρίθηκαν οι συνθήκες της σύγχρονης εργασίας καθουτήs.

β. Έξάλλου κάτω από τις σημερινές συνθήκες έχει γίνει αμφίβολο αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε παραπέρα την κατηγορία της «αξίας» της εργατικής δύναμης. Έδώ και αρκετά χρόνια, στην εποχή μας του «λανθάνοντος» πληθωρισμού, ή στάθμη του μισθού κινείται σε όλες τις χώρες με υπερμονοπωλιακά οργανωμένη οικονομία προς τα πάνω. Ταυτόχρονα πρέπει να θεωρηθεί ότι οι «αξίες» των εμπορευμάτων μειώνονται διαρκώς εξαιτίας της τεράστιας αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (αυτοματοποίηση!) Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ή τάση των τιμών έχει προφανώς αποδεσμευτεί έντελως από την κίνηση των «αξιών», όπως την έννοσε ο Μάρξ. Αυτό ισχύει για τα εμπορεύματα γενικά και κατά συνέπεια και για το εμπόρευμα «εργατική δύναμη». Πάντως τα «έξοδα αναπαραγωγής» της εργατικής δύναμης έχουν εκφραστεί στις τρέχουσες τιμές των εμπορευμάτων της μαζικής κατανάλωσης, έχουν αυξηθεί διαρκώς και μάλιστα πάνω από το σημείο που το κάνει απαραίτητο ή αλλαγή στην ανάγκη για ανανέωση της εργατικής δύναμης. Στα «έξοδα αναπαραγωγής» της εργατικής δύναμης μπαίνουν οι επιδράσεις από πληθωρισμούς αγορών, οι οποίες έχουν σίγουρα αποδεσμευτεί έντελως από το «νόμο της αξίας», έφόσον αυτός ο νόμος έχει θεωρηθεί σαν καθοριστική βάση για τις τιμές. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες και ή «αξία» της εργατικής δύναμης πρέπει να υποβιβαστεί σε απλή θεωρητική βοηθητική έννοια.

Μέχρι εδώ φαίνεται καθαρά: Με αυξανόμενες τιμές των ειδών διατροφής, των ενουκίων, των βιομηχανικών καταναλωτικών προϊόντων, των υπηρεσιών, των κομιστρων των δημοσίων μέσων μεταφοράς, κλπ., κλπ. — έφόσον βαρύνουν τους έξαρτημένους — πρέπει να αυξηθούν και οι χρηματι-

κοί μισθοί πάνω από την αυξημένη ανάγκη για ανανέωση της εργατικής δύναμης, αν θέλουμε να μην επέλθει χειροτέρευση του πραγματικού εισοδήματος.⁵⁴

Αυτός είναι ένας ακόμη λόγος που η κίνηση του ονομαστικού μισθού — μέσα σε όρισμένα πλαίσια — δε μας πληροφορεί άρκετά αν και σε ποιο βαθμό βελτιώθηκε πραγματικά η «κατάσταση» των εργαζόμενων.

2. Η απάντηση στο ερώτημα για την κίνηση της «αξίας» της εργατικής δύναμης, για τη συσχέτιση του ύψους του μισθού και της διατήρησης της εργατικής δύναμης γενικά, δυσκολεύεται πολύ και από άλλα περιστατικά.

α. Η κατανάλωση πνευματικών δυνάμεων στην εργασία — ή σε συσχέτιση με την εργασία — τόσο ή τεχνικά όσο και ή κοινωνικά οριζόμενη, μπορεί να αποδοθεί όλο και λιγότερο στη βραχύχρονη περίοδο απασχόλησης. Από τη σημερινή έκταση της πρόωρης αναπηρίας των εργαζόμενων⁵⁴, από τη συχνότητα των κυκλοφοριακών ανωμαλιών και από ειδικές οργανικές θλάβες, που εμφανίζονται συνήθως σε δψιμα χρόνια της ζωής, μπορούμε μάλλον να συμπεράνουμε ότι ένα μεγάλο μέρος της κατανάλωσης πνευματικών ενεργειών εμφανίζεται γενικά μετά την πάροδο άρκετου χρόνου.⁵⁵ Όσο περισσότερο μετατίθεται το φαινόμενο της κούρασης από την ανθρώπινη μυϊκή δύναμη στα όργανα του κεντρικού νευρικού συστήματος, τόσο περισσότερο εμφανίζεται χαλαρωμένη ή χρονική συσχέτιση της κατανάλωσης και της αποκατάστασης της εργατικής δύναμης.

6. Έξαιτίας των αλλαγμένων συνθηκών εργασίας και ζωής των σημερινών εργαζόμενων έχει αυξηθεί πολύ άκριθως εκείνο το έλαστικό μέγεθος εκείνων των αναγκών που ορίζονται από τη γενική στάθμη του βιομηχανικού πολιτισμού. Τα έξοδα για είδη διατροφής — κοντά σε εκείνα για την κατοικία όπωσδήποτε ένα απαραίτητο κονδύλιο σε κάθε καταναλωτικό προϋπολογισμό — καταλαμβάνουν ένα διαρκώς μειωνόμενο μέρος του εισοδήματος από

το μισθό. Άλλα και ή ανάγκη για τὰ είδη διατροφής, σε σύγκριση με την εποχή της πατάτας και του ρακιού, έχει διαφοροποιηθεί και εκλεπτυνθεί πολύ· προσανατολίζεται σε πολυτιμότερα και σε κυρίως βιομηχανικά επεξεργασμένα προϊόντα. Το ερώτημα για τὸ «ἀναγκαῖο» τίθεται ἤδη ἔδῳ. Αὐτὸ ἰσχύει σε πρώτη γραμμὴ γιὰ τὶς ἀπαιτήσεις γιὰ κατοικία, στὶς ὁποῖες δὲ συγκαταλέγεται μόνο ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὸν ἀναγκαῖο ἀέρα καὶ τὸν ἥλιο, γιὰ μπαλκόνι ἢ κήπο, γιὰ προφύλαξη ἀπὸ τὸ θόρυβο, γιὰ ὀρισμένες ὑγειονομικὲς καὶ ἄλλες ἐγκαταστάσεις, ἀλλὰ σε πολλοὺς εργαζόμενους μὴ ὀρισμένη παράσταση γιὰ τὴν κοινωνικὴ καταλληλότητα τῆς κατοικίας. Καὶ ποιὸς μπορεῖ νὰ κρίνει, ἀν ἡ πλατιὰ διαδομένη καὶ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη γιὰ πλυντήριο, γιὰ συσκευὴ τηλεόρασης, γιὰ αὐτοκίνητο καὶ ταξίδια ἀναψυχῆς εἶναι «ἀπόλυτη», ἀν ἐξυπηρετεῖ ἢ ὄχι τὴν ἀνανέωση τῆς εργατικῆς δύναμης; Ἡ κατηγορία τοῦ ἀναπόφευκτου, «ἀπόλυτου» φυσιολογικοῦ κατώτατου ὁρίου συντηρήσεως ἔχει γίνεῖ κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθήκες πλάσματικὴ, σύμφωνα με τὴν ὁποία δὲν μποροῦν νὰ καθοριστοῦν πιά οὔτε τὰ βοηθητικὰ ἐπιδόματα τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας.

Όσο πιὸ σημαντικὲς ἔχουν γίνεῖ μετὰ ἀπ' ὅλα αὐτὰ οἱ γενικὲς - πολιτισμικὲς ἀνάγκες πὺ πρέπει νὰ καλυφθοῦν με τὸν ἐργατικὸ μισθό, τόσο περισσότερο διευρύνεται καὶ ἐκείνο τὸ περιθώριο γιὰ τὸν μισθολογικὸ ἀγώνα πὺ μποροῦν ἤδη κατὰ τὸν Μάρξ νὰ ἐξαντλήσουν τὰ συνδικάτα χωρὶς προσβολὴ τοῦ «νόμου τῆς ἀξίας» τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ. Όσο περισσότερο ὁμως διευρύνεται αὐτὸ τὸ περιθώριο, τόσο πιὸ ἀκαθόριστη γίνεται ἡ «ἀξία» τῆς εργατικῆς δύναμης σὰ «μέγεθος» πὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με τὸ ὕψος τοῦ μισθοῦ.

γ. Ὁλοκληρωτικὴ εἶναι ἡ κατανάλωση ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν ενεργειῶν σε συσχέτιση με μὴ διαδικασία ἐργασίας ποιοτικὰ τέτοιας ἰδιαίτερης φύσης, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ πιά νὰ ἔλθει σε σύμμετρη σχέση με τὸ ὕψος τοῦ μισθοῦ. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς ἐτοιμότη-

τας για εργασία στέκει πρὸς τὸ ὕψος τῆς περιοδικὰ καταβαλλόμενης ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας μόνο σὲ ἐντελῶς τεχνητὴ σχέση. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες τοῦ ὀψιμοῦ καπιταλισμοῦ ἔχουν σημασία ὅ λ α τὰ στοιχεία ποὺ ἐφάπτονται μὲ τὴν κατανάλωση καὶ τὴν ἀνανέωση τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις: δηλαδὴ ὄχι μόνο τὸ ὕψος τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος τῆς χρησιμοποίησής της, ἡ μορφή χρήσης τοῦ ἐλεύθερου χρόνου κλπ.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ προκύπτει: 1. Τὸ ζήτημα τῆς ἐξαθλίωσης δὲν μπορεῖ πιά νὰ φανεῖ καθαρὰ ἀπὸ τῆς σχέσης τῆς «ἀξίας» καὶ τῆς «τιμῆς» τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις· καθορίζεται ἀπὸ τὴν σχέση τῆς ἀνάγκης γιὰ ἀνανέωση καὶ τῆς πραγματικῆς ἀνανέωσης τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δυνάμεις γενικά. 2. Τὰ στοιχεία ποὺ συγκαταλέγονται στὴν κατανάλωση καὶ τὴν ἀνανέωση τῆς ἀτομικῆς ἐργατικῆς δυνάμεις εἶναι σήμερα γενικῆς φύσης· ἔχουν ἐπεκταθεῖ στὸν γενικὸ κοινωνικὸ χῶρο.

III «Κοινωνία τῆς ἐδημερίας» καὶ ἐξαθλίωση

Ἄν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε τὶς σημερινές συνθήκες, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας:

1. Ἀντίθετα μὲ τὸ πρῶμο στάδιο τῆς βιομηχανίας, ὅταν αὐτὴ ἔδρισκε τὶς ἀγορές της κυρίως στὴ ζήτηση τῶν πριγκηπικῶν ἀυλῶν γιὰ πολεμικοὺς σκοποὺς καὶ γιὰ ἀριστοκρατικὴ πολυτέλεια καὶ ἀργότερα στὴν ἀναπτυγμένη ζήτηση ἀστῶν καταναλωτῶν, ἡ σημερινὴ παραγωγή ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ μαζικὴ κατανάλωση καὶ κατὰ συνέπεια κυρίως ἀπὸ τὴν ἀγοραστικὴ δύναμη τῶν ἐξαρτημένων. Ἐνας Jean - Baptiste Say μποροῦσε νὰ ἐκφράζει ἀκόμη τὴν ἱκανοποίησή του γι' αὐτό: «Δὲν πρέπει νὰ φοβούμεστε ὅτι ἡ κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς τάξης θὰ πάρει μεγάλες διαστάσεις, ἐξαιτίας τῆς ἀσχημῆς θέσης της.»⁵⁸ Σήμερα ἀντίθετα ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου, ὅπως δείχνει

καὶ ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς διαφήμισης, εἶναι ἐξαρτημένο γιὰ καλές καὶ κακές μέρες ἀπὸ τὶς ἀγορές τῶν καταναλωτικῶν μαζῶν, καὶ δὲν περιφρονεῖται οὔτε καὶ ὁ βιβλικὸς ὄβολος τῆς χήρας.

2. Ἐνα διαρκῶς μεγαλύτερο μέρος τῶν μαζικῶν εἰσοδημάτων περνᾶει ἀπὸ τὰ ταμεῖα τοῦ κ ρ ἄ τ ο υ ς ποὺ τὰ ἀνακατανέμει. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στέκουν οἱ φόροι καὶ οἱ εἰσφορές γιὰ κοινωνικὴ ἀσφάλιση, ἀπὸ τὸ ἄλλο οἱ διάφορες μορφές ἄμεσων ἢ ἔμμεσων δημόσιων χορηγιῶν. Ἔτσι μόνο ἀπὸ μιὰ περισσότερο ἀπαλλακτικὴ ἢ περισσότερο ἐπιβαρυντικὴ δημόσια ταμειακὴ πολιτικὴ μπορεῖ ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὴν σχέση ἐργασίας νὰ ἐπέλθει αἰσθητὴ βελτίωση ἢ χειροτέρευση στὴν εἰσοδηματικὴ κατάσταση τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ.

3. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ σήμερα, στὴν ἐποχὴ τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, τῆς παραγωγῆς καὶ γ ι ἄ τ ι ς μ ᾶ ζ ε ς, τοῦ διαρκῶς δαπανηρότερου διαφημιστικοῦ ἀγῶνα, τῶν διαρκῶς πονηρότερων καὶ ἐπιθετικότερων μεθόδων γιὰ νὰ ὑποβληθοῦν στοὺς καταναλωτὲς οἱ ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς σὰ δικές τους ἀνάγκες μὲ συνέπεια τὴν αὐξημένη προκαταβολὴ εἰσοδήματος μὲ τὴν μορφή τοῦ συστήματος τῶν δόσεων, τῶν μικροδανείων, τῆς ζωῆς ἐπὶ πιστώσει, αὐτὸ ποὺ πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξεταστεῖ κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες δὲν εἶναι προφανῶς τόσο ἡ σ τ ἔ ρ η σ ἡ ὄ σ ο ἢ π α ρ ο χ ῆ, καὶ μάλιστα ἡ ἐ π ι β ο λ ῆ τῆς ἀπόλαυσης. — Σὲ μιὰ κοινωνία, ἢ ὅποια ἀλλοτρίωσε ριζικὰ τὴν σχέση ἐργασίας ἀπὸ τὸν πραγματικὸ ἀνθρώπινο σκοπὸ της, διαστρεβλώνονται καὶ οἱ μορφές τῆς ἀπόλαυσης. Ἡ φτώχεια μπορεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ καὶ στὴν κατανάλωση σὰν ἀλλοτρίωση ἀπὸ τὸν ἀ ν θ ρ ῶ π ι ν ο σκοπὸ τῶν διαθέσιμων πραγμάτων καὶ ἀκόμη καὶ στὶς ἴδιες τὶς ἀνάγκες τῶν ἀπληστων πιά ἀνθρώπων. — Ὁ Μάρξ ἔγραψε γι' αὐτὴ τὴν ἀντιστροφή τοῦ περιεχομένου τῆς κατανάλωσης στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία: «Κάθε ἀνθρώπος καιροσκοπεῖ νὰ δημιουργήσῃ στὸν ἄλλο μιὰ ν ἔ α ἀνάγκη, γιὰ νὰ τὸν ἐξαναγκάσει σὲ μιὰ νέα θυσία, γιὰ νὰ

τόν οδηγήσει σὲ μιὰ νέα ἐξάρτηση καὶ νὰ τὸν παρασύρει σὲ μιὰ νέα μορφή τῆς ἀπόλαυσης καὶ ἔτσι τῆς οικονομικῆς καταστροφῆς. Ὁ καθένας προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσει στὸν ἄλλο μιὰ ξένη φύση, γιὰ νὰ βρεῖ μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ιδιοτελοῦς του ἀνάγκης. Μὲ τὴ μάζα τῶν ἀντικειμένων μεγαλώνει καὶ τὸ βασίλειο τῶν ξένων φύσεων, στίς ὁποῖες εἶναι ὑποταγμένος ὁ ἄνθρωπος, καὶ κάθε νέο προϊόν εἶναι μιὰ νέα δύναμη τῆς ἀμοιβαίας ἀπάτης καὶ τῆς ἀμοιβαίας ληστείας. [...] Ἡ διόγκωση τῶν προϊόντων καὶ τῶν ἀναγκῶν γίνεται ἐφευρετικὸς καὶ διαρκῶς ὑπολογιστικὸς σκλάβος ἀπάνθρωπων, ἐκλεπτυσμένων, ἀφύσικων καὶ φανταστικῶν ἐπιθυμιῶν — ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία δὲν ξέρει νὰ κάνει τὴν ὠμὴ ἀνάγκη ἀνθρώπινη ἀνάγκη· ὁ ἰδεαλισμὸς τῆς εἶναι ἡ ἔπαρση, ἡ αὐθαίρεσις, ἡ ὄρεξις, καὶ ἕνας εὐνοῦχος δὲν κολακεύει προστυχότερα τὸ δεσπότη του καὶ δὲν προσπαθεῖ μὲ ἀτιμότερα μέσα νὰ παραπλανήσει τὴν ἀμβλυμένη του ἱκανότητα γιὰ ἀπόλαυση γιὰ νὰ τοῦ ἀποσπάσει μιὰ ἐκδούλευση, ὅπως ὁ βιομηχανικὸς εὐνοῦχος, ὁ παραγωγὸς, γιὰ νὰ ἀποσπάσει ἀργύρια, γιὰ νὰ τραβήξει ἀπὸ τὴν τσέπη τοῦ χριστιανικὰ ἀγαπητοῦ του γείτονα τὰ χρυσοπούλια, [...] παίξει τὸ μαστροπὸ ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὴν ἀνάγκη του, τοῦ διεγείρει ἀρρωστημένους ὀρέξεις, παραμονεύει κάθε ἀδυναμία του, γιὰ νὰ τοῦ ζητήσει μετὰ τὴν ἀμοιβή γι' αὐτὴ τὴν ἐκδούλευση.»⁵⁷

Ἐντελῶς διαφορετικὲς εἶναι ἀντίθετα οἱ συνθήκες σὲ μιὰ κοινωνία πού ἔχει γίνει ἀνθρώπινη, ὅπου ἡ πρώτη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ὅπου «[...] στὴ θέση τοῦ οικονομικοῦ πλοῦτου καὶ τῆς ἀθλιότητος μπαίνει ὁ πλοῦσιος ἄνθρωπος καὶ ἡ πλούσια ἀνθρώπινη ἀνάγκη. Ὁ πλοῦσιος ἄνθρωπος εἶναι ταυτόχρονα ὁ ἄνθρωπος πού χρειάζεται τὴν ὀλότητα τῶν ἀνθρώπινων ἐκφράσεων τῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος πού μέσα του ὑπάρχει ἡ δική του πραγματοποίηση σὰν ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, σὰν ἀ-

νάγκη. Ὅχι μόνο ὁ πλοῦτος, ἀλλὰ καὶ ἡ φτώχεια τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτᾷ ἐξίσου — μὲ τὴν προϋπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ — μιὰ ἀνθρώπινη καὶ ἔτσι κοινωνικὴ σημασία. Εἶναι ὁ παθητικὸς δεσμὸς πού κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ αἰσθάνεται τὸν μεγαλύτερο πλοῦτο, τὸν ἄλλο ἄνθρωπο, σὰν ἀνάγκη.»⁵⁸

Στὸν ἀλλοτριωμένο κόσμο ἔχει παραμορφωθεί καὶ ἡ σφαῖρα κατανάλωσης, ἐκεῖνο τὸ τελευταῖο καταφύγιο τοῦ ἀτομικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ πού φαίνεται πὼς ἔχει παραχωρήσει ἡ οἰκονομία· οἱ μορφές τῆς ἀπόλαυσης γίνονται ὠμές. Ἡ ὑποταγὴ τῶν ἀνταλλασσόμενων στὴν ἀγορὰ κάτω ἀπὸ τὸ ἐμπόριμα σὰν ἀφηρημένη, ἀπέναντι στὴν ἀξία χρήσης τῶν πραγμάτων ἀδιάφορη ἀξία, συνεχίζεται στὴν ἀλλοτριωμένη σχέση πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς κατανάλωσης. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀξία χρήσης γίνεται κατὰ κάποιον τρόπο ἀφηρημένη. Τὰ διαφημιστικὰ μέσα, τὰ μέσα δελεασμοῦ τῶν καταναλωτῶν, ἐπιδιώκουν νὰ προσδώσουν στὰ πράγματα μιὰ εἰδικὴ κοινωνικὴ ἀξία χρήσης, ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν θαλμένο ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τους φύση σκοπὸ. Ἐτσι τὰ πράγματα παίρνουν ἀξία «συμβόλου», σημασία κοινωνικοῦ γοήτρου καὶ ἐπίδειξης. Μὲ τὸ «τῆς μόδας εἶναι» ἐκφράζεται ἄμεσα ἐκεῖνος ὁ κοινωνικὸς καταναγκασμὸς γιὰ κατοχὴ πού καλύπτει καὶ τὴν ποιοτικὴ διαφορά τῶν προϊόντων μὲ κοινωνικὸ ἐπίδεικτικὸ χαρακτήρα. Τὰ πράγματα χάνουν τὴν ἀθωότητά τους σὰν ἀντικείμενα τῆς προσωπικῆς ἀρέσκειας, καὶ ἀκόμη καὶ στὴν πράξη ἐκλογῆς τοῦ ἀγοραστῆ ὑπεισέρχεται μιὰ ξένη βούληση. Ἐτσι μέσα σὲ ἐκείνη τὴ δῆθεν ὑπόλοιπη σφαῖρα τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἐκτελεῖται μιὰ προοδευτικὴ ὑπερξένωση καὶ συλλογικοποίηση τῆς βούλησης. Κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες τῆς αὐτόματης παραγωγῆς φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ τομέας τῆς κατανάλωσης ἔχει γίνει παράρτημα τῶν μορφῶν τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ κατανάλωση πραγματικὴ ἀνάγκη τῆς βιομηχανίας.

Μὲ τὴ γενίκευση τῆς ἔννοιας τῆς κατοχῆς, ὅπου ἡ κα-

τανάλωση καταντάει καθαρή άπληστία, όπου τὰ πράγματα γίνονται συχνά άμεσο ά ν τ ι κ α τ ά σ τ α τ ο (Ersatz) για τήν άνύπαρκτη ανθρώπινη έμπειρία, π ά θ ο ς π ο ύ κάνει τόν άνθρωπο διαρκώς άνικανοποίητο με αυτό που έχει φτάσει, με τή σ υ σ σ ώ ρ ε υ σ η τ ῶ ν ά ν α γ - κ ῶ ν, με τή διαρκή προήγηση τής επιθυμίας άπέναντι σέ αυτό που επιτρέπει τὸ άτομικό εισόδημα, οί έξαρτημένοι βρίσκονται διαρκώς δεμένοι στίς κοινωνικές συνθήκες τής εργασίας τους. Στίς μεγάλες άνακαλύψεις τής έποχής μας άνήκει ότι τὸ σίγουρο δέσιμο τών έξαρτημένων σέ ένα σύστημα που τούς ύπόσχεται έκπλήρωση τών επιθυμιών δέ γίνεται πιά με τήν πίεση τής φυσικής ύπαρξιακής άνάγκης, αλλά μάλλον με τὸ κίνητρο μιᾶς ψυχικά αισθητῆς έλλειψης, με τή «βούληση για κατανάλωση». — Έξάλλου: ένῶ οί εργαζόμενοι επιθυμοῦν νά άνέβουν μιᾶ κοινωνική βαθμίδα παραπάνω, ένῶ τούς ύποβάλλεται ή εύχάριστη ζωή άνώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων, ή άδιάκοπη σιωπηρή έκκληση για ά π ό λ α υ σ η στέκει σέ άπόλυτη αντίφαση με τήν άπαίτηση τοῦ κόσμου τής εργασίας για ά π ό δ ο σ η. Έτσι ή εργασία κάτω άπό ξένη ύπόδειξη φαίνεται στόν ξεχωριστό εργαζόμενο κυριολεκτικά σάν κακό που δέν τοῦ άξιζε, που θρήκε αυτόν προσωπικά και άπό τὸ όποιο πρέπει όπωσδήποτε νά ξεφύγει.

Άν τελικά προσθέσουμε ότι ή χρησιμοποίηση εκείνου τοῦ ελεύθερου χρόνου, που σκοπὸ έχει νά άποζημιώσει τόν ξεχωριστό εργαζόμενο για τήν κοινωνική άτυχία του, συνεπάγεται πολύμορφη σ υ μ π λ η ρ ω μ α τ ι κ ή επιθάρυνση τοῦ σώματος και κυρίως τών πνευματικῶν δυνάμεων, δέ φαίνεται πιά παράδοξο ότι κατά κάποιον τρόπο σήμερα ή έ ξ α θ λ ί ω σ η εκτελείται με τή ν κ α τ α ν ά λ ω σ η.

IV Για τὸ πρόβλημα τής πνευματικής έξαθλίωσης

Έπειδή ή θέση τών έξαρτημένων έχει επεκταθεί σήμερα πρὸς όλες τίς πλευρές στόν γενικό κοινωνικό χώρο και δ - λ ε ς οί συνθήκες εργασίας και ζωής ύπαισέρχονται στήν «κατάσταση» και στόν προϋπολογισμό τών δυνάμεων τών εργαζόμενων, θά ήταν πρωτόγονος «ύλισμός» νά βλέπουμε τὸ πρόβλημα τής έξαθλίωσης άκόμη όπως ήταν τόν 19ο αιώνα και όπως θέλει νά τὸ βλέπει άκόμη και σήμερα άπό τὸ ένα μέρος ή άγνοια και άπό τὸ άλλο ή πίστη στο γράμμα. Στή θέση τής παλιάς πιθανῆς μισθολογικής έξαθλίωσης έχουν μπει μορφές μιᾶς πραγματικῆς φθίσης τών γενικῶν ψυχικῶν, πνευματικῶν και ήθικῶν δυνάμεων τών ανθρώπων. Τά ξεχωριστά στοιχεία είναι πολὺ γνωστά: δέν μποροῦν πιά νά διαχωριστοῦν άπό τή γενική κοινωνική πραγματικότητα τής έποχής μας:

1. Ἡ ψ υ χ ι κ ῆ έ ξ α θ λ ί ω σ η μπορεῖ νά φανεῖ γενικά στίς επιδράσεις που ασκοῦν οί κοινωνικοί μηχανισμοί τής υπερξένωσης και τής διάλυσης τής άτομικής ζωής — ως τὰ μαζικά διαδομένα νευρωτικά συμπτώματα. Ἡ ζ ω ή σ ε κ ο ι ν ω ν ι κ ῆ ά ν τ ί φ α σ η δημιουργεῖ μιᾶ αυτόχρονα σ χ ι ζ ο φ ρ ε ν ι κ ῆ κ α τ ά σ τ α σ η τ ῆ ς σ υ ν ε ί δ η σ η ς: τὸ άνυπόφορο δέν μπορεῖ νά είναι καταφύγιο. Τὸ διεισδυτικό βίωμα ύπέτερων κοινωνικῶν δυνάμεων, που άντιστοιχεῖ στίς συνθήκες τής δυναμικά διαρθρωμένης κοινωνίας μας, μετατρέπεται σέ λαμβάνουσα όρμη για χιαιότητα, σέ συσσωρευμένες δυνάμεις κοινωνικῆς επιθετικότητας. Σέ έναν κόσμο τελικά, που δέν μπορεῖ νά δώσει πιά στήν εργασία, στόν άληθινό χώρο τής ανθρώπινης δραστηριότητας, ένα πιστευτὸ νόημα, ὁ εργαζόμενος δέ βρίσκειται πιά και έξω άπό τήν εργασία «στόν έαυτό του», αλλά «έκτός έαυτοῦ», και έτσι θέλει νά είναι. Ἡ επιθυμία για έρεθισμό, για άνησυχία, για ρυθμό, άκόμη και για θόρυβο, για έκσταση στο γήπεδο και μεθύσι άπό τήν ταχύτητα, ή κ ε ν ή έ ν ε ρ γ η τ ι κ ό τ η τ α που άπό τήν

πλευρά της — π.χ. μπροστά στην τηλεοπτική συσκευή — γίνεται δλο και πιό λ η π τ ι κ ή, δέν μπορεί πιά νά ἀρνηθεῖ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἀ ν τ ι κ α τ α σ τ ᾶ τ ο υ γιά τὴν ἀπώλεια τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ ἀκριβῶς μ' αὐτὸ αὐξάνει τὴν ἐπιθυμία. Ὅλα αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἀκόμη χαρακτηρίζουν τὴν ψυχοπαθολογία τοῦ ἀνήσυχου ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας.

2. Π ν ε υ μ α τ ι κ ῆ ἔ ξ α θ λ ί ω σ η : Τὸ παράπονο γιά τὴν ἀδιάκοπη πτώση τοῦ «μορφωτικοῦ» ἐπιπέδου εἶναι παντοῦ γενικό. Σὲ μιὰ κοινωνία τῆς δλοκληρωτικῆς ἀξιοποίησης, στὴν ὁποία καὶ οἱ πνευματικὲς δυνάμεις κρίνονται καὶ ἀναπτύσσονται ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς οικονομικῆς - κοινωνικῆς τους χρησιμότητας, κάθε οὐδέτερο «μορφωτικὸ ἰδανικὸ» εἶναι καταδικασμένο σὲ μαρασμό. Ἦδη ἡ ἰδέα τῆς «γενικῆς μόρφωσης», ὅπως τουλάχιστον ἔρῖσκεται στὸ πρόγραμμα διδασκαλίας τῶν σχολείων μας, στέκει σὲ μεγάλη ἀντίφαση ἀπέναντι στίς εἰδικὲς ἀπαιτήσεις ἐνὸς κόσμου ἐργασίας, ὁ ὁποῖος — παρ' ὄλες τίς ἀντίθετες διαθεβαιώσεις — ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τὴ λ ε ι τ ο υ ρ γ ι κ ῆ ἄ ξ ί α τῶν χρησιμοποιήσιμων γνώσεων.

Αὐτὸ ὅμως πὸ ἀπειλεῖται σήμερα δέν εἶναι πιά ἡ ἐννοια τῆς μόρφωσης, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ ψυχοφυσιολογικὴ ἰ κ α - ν ὅ τ η τ α ἔλων τῶν ἀνθρώπων γιά τὴν ἰδιοποίηση γνώσεων γενικά. Ἡ ἀδιάκοπη πλημμύρα ἐρεθισμῶν ἀπὸ τὰ «μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας», τὴν ὁποία εὐνοεῖ στὸ μεταξὺ μιὰ ἀντίστοιχα παθιασμένη ἐπιθυμία γιά «διασκέδαση», οἱ ἐμπορικὲς μορφές τῆς παραγωγῆς, τῆς πώλησης, τῆς ἐπιβολῆς μαζικῶν πνευματικῶν προϊόντων, ὀδηγοῦν μὲ ἀδυσώπητη συνέπεια σὲ προοδευτικὴ καταστροφή τοῦ γούστου. Τὰ πολυάριθμα μέσα πληροφοριῶν καὶ ψυχαγωγίας δέν εἶναι ἔτσι ἢ ἄλλιῶς προσανατολισμένα στὴ διαμόρφωση κρίσης. Στὴ γενικὴ συνείδηση ἔχουν παραμορφωθεῖ τὰ περιεχόμενα σημασίας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τὰ μέτρα ἔχουν μετατοπιστεῖ. Καὶ ὅσο πιό ἀπεγνωσμένα ἀγωνίζονται σήμερα ἐφημερίδες καὶ κινηματογραφικὲς ἐταιρίες γιά τὴν ἐπιδίωσή τους,

τόσο χοντρότερα γίνονται τὰ μέσα πὸν χρησιμοποιοῦν. Ἡ γενικὴ ἀποδιοργάνωση τῆς συνείδησης, ἡ δλο καὶ διαπεραστικότερη ὑπερξένωση τῆς σκέψης μετατρέπονται τελικὰ στὴ νέα γενιά σὲ μιὰ πράγματι θ ι ο λ ο γ ι κ ῆ παρακμὴ τῆς ἐτοιμότητας γιά μάθηση, σὲ συνεχῆ πτώση τῆς δεκτικῆς τῆς ἱκανότητας, τῆς ἱκανότητάς τῆς γιά συγκέντρωση, σὲ ἀξάνοιμη ἐπιθυμία γιά διασκέδαση. Ἔτσι δέν μποροῦν νά παρακουστοῦν πιά τὰ παράπονα γιά ἀνεπαρκεῖς ἀποδόσεις τελειοφοίτων τῶν γυμνασίων καὶ τῶν διδασκαλικῶν ἀκαδημιῶν, γιά ἀνεπαρκεῖς εἰδικὲς γνώσεις τῶν ἐπαγγελματικῶν ἐργαζόμενων. Ἡ ἔλλειψη προοπτικῆς τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς, ἡ ἀποκένωση τοῦ νοήματος τῆς ἐργασίας, τὸ θίωμα τῆς ἀδυναμίας τοῦ πνεύματος ἀπέναντι στὴ συμπαγῆ δύναμη τῶν πραγματικῶν κοινωνικῶν ἐξουσιῶν, ἡ ἐμπειρία ὅτι ἡ προσωπικὴ πρόδοος στὴ σημερινὴ κοινωνία ἐξαρτᾶται δλο καὶ λιγότερο ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀπόδοση, ἡ θαθὴ ἀμφιβολία γιά τὴ σημασία τῆς γνώσης καὶ τῆς μόρφωσης γιά τὴ «ζωή» — δλα αὐτὰ δέν μποροῦν παρὰ νά δλοκληρῶνουν τὴν ἔλλειψη προσανατολισμοῦ ἀκριβῶς τῶν νέων ἀνθρώπων. Τὸ πρόβλημα τῶν ἡμερῶν μας δέν εἶναι πιά ἡ δημιουργημένη ἀπὸ τὴν «πολιτιστικὴ βιομηχανία» (βιομηχανία τῆς κουλτούρας, Kulturindustrie) «ἡμιμάθεια», ἀλλὰ μᾶλλον ἡ παρατηρούμενη μαζικὴ ὑποτροπὴ τῶν ἀνθρώπων σὲ συνθήκες τῆς χοντρότερης ἀμάθειας — μιὰ ὑποτροπὴ πὸν τελικὰ ἀπειλεῖ νά ἀποβεῖ μοιραία ἀκόμη καὶ γιά τὴν πρόδοο τῶν καθαρὰ ὕλικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας.

3. Ἡ θ ι κ ῆ ἔ ξ α θ λ ί ω σ η : Οἱ ἴδιες δυνάμεις πὸν ὑπονομεῦουν τὴν πνευματικὴ ὑπόσταση τῆς κοινωνίας ἔχουν ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ νά φθεῖρουν ὄχι μόνο τίς ἀμφιβολές ἀξίες τῆς εἰδικῆς ἀστικῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα νά παραμορφῶνουν ὄλες τίς μορφές τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης γενικά. Ἡ ἠθικὴ ἀδιαφορία τῆς ἀρχῆς τοῦ κέρδους ἔχει κάνει στὴν κοινωνία τὰ πάντα ἀργυρώνητα: φρόνημα, τιμὴ, συνείδηση. Μὲ τὰ μέσα τῆς βιομηχανίας ἐπηρεασμοῦ τῆς συνείδησης ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ἀδιαφορία μετατρέπεται μάλιστα

Άμεσα σε αυξανόμενη σκλήρυνση των κοινωνικών σχέσεων. Η συστηματική προπαγάνδισή των πιδ ακόλαστων και έντεχνων έγκλημάτων κάνει τὰ μέσα τής βιομηχανίας επηρεασμού τής συνείδησης πραγματικές έστιές τής έγκληματικότητας, καταλύει όλες τις έννοιες του δικαίου και καταστρέφει τὰ μέτρα τής κοινωνικής ήθικότητας. Η άναρχία των μεταξύ τους αντιμαχόμενων ιδιωτικών συμφερόντων επανέρχεται στις γενικές μορφές τής βίαιης αυτοδικίας που με τή σειρά της προκαλεί τήν εξέισου ώμη έφαρμογή τής βίας του κράτους.

Μαρασμός των πνευματικών, διανοητικών, ήθικών δυνάμεων του ανθρώπου — αυτή είναι ή μορφή που έχει πάρει σήμερα με τις κοινωνικές αλλαγές ή εξαθλίωση. Και εκείνος ο χυδαίος «όλισμός» που χαιρείται για τὸ τέλος τής οίκονομικῆς εξαθλίωσης, ξεχνάει ότι ήδη ή έννοια του Μάρξ για τήν εξαθλίωση περιέκλειε όλες τις πλευρές τής ανθρώπινης ύπαρξης του εργαζόμενου.

Αυτού του είδους ή εξαθλίωση δέν περιορίζεται πια σε ένα όρισμένο μέρος τής κοινωνίας· κάτω απ' αυτή συναντιούνται μάλλον όλες οι κοινωνικές ομάδες και τὰ κοινωνικά στρώματα. Μια κοινωνία που δέν μπορεί να εκπληρώσει αυτό που υποσχέθηκε ιστορικά, παρακμάζει σα σύνολο σε όλα της τὰ μέρη. Τὸ στρώμα που αποτελεί τή βάση μιας κοινωνίας μπορεί κάτω απ' αυτές τις συνθήκες μόνο ένα: να τραβήξει και τὸν κοινωνικό του αντίπαλο στο δικό του μαρασμό. Κι αν τὸ γενικό γνώρισμα του φτωχοῦ είναι ότι δέν μπορεί να αυτοβοηθηθεῖ, τὸ ἀπροχώρητο τής σύγχρονης φτώχειας τής συνείδησης βρίσκεται εκεί όπου εκείνος που υποτάσσεται σ' αυτό που δέν καταλαβαίνει, ἀποδέχεται κιόλας τις μορφές τής πνευματικής του εξαθλίωσης, αφού του έχουν γίνει πια δική του όρμη, προσωπική του έπιθυμία.

Για τὸν συγγραφέα του Κεφαλαίου βέβαια οι διάφορες πλευρές του πνευματικού μαρασμού εκείνης τής τάξης, στην οποία στήριξε όλες τις ιστορικές του έλπίδες,

θα συνοψίζονταν ίσως σε ένα μοναδικό στοιχείο: στην άπώλεια τής ταξικής συνείδησης — εκείνης τής στάσης που ο Γκέοργκ Λούκατς χαρακτήρισε σαν «ήθική του προλεταριάτου». Η σχέση τής άλλοτρίωσης που εξετάστηκε από τὸν Μάρξ ολοκληρώνεται εκεί που δέν περικλείει μόνο τήν άτομική αὐταλλοτρίωση του ξεχωριστού εργατή, αλλά έχει μάλλον επεκταθεῖ σε συλλογική αὐταλλοτρίωση μιας δόκκληρης «τάξης», σε άπώλεια τής κοινωνικής συνείδησης τής θέσης της.

Μια τέτοια άπώλεια μπορεί εξάλλου, αφού μεταβάλλει και τήν κοινωνική δραστηριότητα, να οδηγήσει τελικά και σε διακύβευση του ήδη φτασμένου βιοτικού επιπέδου. Η κοινωνία των ήμερών μας έχει βρει τρόπους να ἀποδεσμεύει πάλι τή συσσώρευση του κεφαλαίου από τή μαζική κατανάλωση. Αυτό σημαίνει αντίκειμενική ύποτίμηση των μισθωτών στην αγορά εργασίας. Η παρατηρούμενη σήμερα στη χώρα μας* στροφή τής πολιτικής τής συσσώρευσης, συνδυασμένη με μια άνακατανομή των κοινωνικών βαρών, δείχνει ότι τὰ γνωρίσματα μιας «κοινωνίας τής εϋμερίας» δέν ανήκουν στο άμετακίνητο περιεχόμενο τής οικονομικής μας τάξης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κατά κανόνα οι περικοπές είναι από τὸ Karl Marx, Friedrich Engels, Werke, Berlin 1957 κ.έ. Έδω από τὸν τόμο IV, σελ. 141.
2. Η περικοπή αυτή είναι από τήν έκδοση Berlin 1953, σελ. 203.
3. 'Α. ά., σελ. 356.
4. 'Α. ά., σελ. 359.
5. 'Α. ά., σελ. 498.
6. Σχετικά μ' αυτό πρβλ. επίσης Th. Sowell, Marx' «Increasing

* Στη Δ. Γερμανία.

- Misery» Doctrine, στό: Am. Ec. Rev., 1960, σελ. 111 κ.έ., έδω σελ. 113 κ.έ. Άν ό Ernest Mandel στό έργο του Traité d' économie marxiste (τόμ. I, Παρίσι: 1962, σελ. 179) διαπιστώνει κατηγορηματικά: «Η θεωρία τής άπόλυτης έξαθλίωσης τού προλεταριάτου δέ έρρίσκει: στό έργο τού Μάρξ, παραμελεί τά πρώτα οικονομικά σύγγράμματα τού Μάρξ.
7. Das Kapital, τόμ. I (Werke XXIII), σελ. 666.
 8. Τόμ. VI, σελ. 422.
 9. Ά.ά., σελ. 420' στήν ίδια έννοια πρβλ. τó χειρόγραφο Arbeitslohn, γραμμένο πιθανόν τó 1847, έδω στόν τόμ. VI τών Werke, σελ. 540 κ.έ. Έπίσης F. Engels, Die Lage der arbeitenden Klassen in England (1845), τόμ. II, σελ. 306 κ.έ.
 10. Τόμ. VI, σελ. 413 κ.έ.
 11. Ά.ά., σελ. 416.
 12. Τόμ. 2, Berlin 1959, σελ. 563 κ.έ.
 13. Arbeitslohn, τόμ. IV, σελ. 544.
 14. Τόμ. VI, σελ. 473.
 15. Είναι χαρακτηριστικό ότι ή (έκδομένη τó 1964 και στά Γερμανικά) σοβιετική Chrestomathie zur politischen Oekonomie (Μόσχα 1963) περιέχει για τó θέμα τής «σχετικής και τής άπόλυτης έξαθλίωσης τού προλεταριάτου» περικοπές κειμένων τού Λένιν και κατοπιτών μαρξιστών συγγραφέων και όχι τού Μάρξ ή τού Ένγκελς.
 16. Τόμ. XVI, σελ. 145.
 17. Lohn, Preis und Profit, ά.ά., σελ. 151.
 18. Προβλ. τόμ. IV, σελ. 175 κ.έ.
 19. Lohn, Preis und Profit, ά.ά., σελ. 106.
 20. Τόμ. XVI, σελ. 11.
 21. Lohn, Preis und Profit, ά.ά., σελ. 149.
 22. Lohn, Preis und Profit, ά.ά., σελ. 152.
 23. Das Kapital, τόμ. I (XXIII), σελ. 281.
 24. Lohn, Preis und Profit, ά.ά., σελ. 144.
 25. Das Kapital, τόμ. III (XXV), σελ. 96.
 26. Τόμ. I, σελ. 425 κ.έ.
 27. Ά.ά., σελ. 431, κ.έ.
 28. Ά.ά., σελ. 494.
 29. Στό ίδιο.
 30. Στό ίδιο.
 31. Ά.ά., σελ. 419.
 32. Στό ίδιο.
 33. Ά.ά., σελ. 509.
 34. Ά.ά., σελ. 386.

35. Ά.ά., σελ. 421.
36. Ά.ά., σελ. 508.
37. Ά.ά., σελ. 381.
38. Ά.ά., σελ. 511.
39. Ά.ά., σελ. 528.
40. Ά.ά., σελ. 674 κ.έ.
41. Στήν ίδια έννοια έγραψε ό Μάρξ στό Kritik des Gothaer Programms (Κριτική τού προγράμματος τής Γκότα, 1875), «οτι [...] τó σύστημα τής μισθωτής έργασίας είναι ένα σύστημα σκληριάς, και μάλιστα μιας σκληριάς πού γίνεται σκληρότερη στό βαθμό πού εξέλισσονται οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, είτε ό έργάτης παίρνει καλύτερο είτε χειρότερο μισθό». (Τόμ. XIX, σελ. 26).
42. Das Kapital I, ά.ά., σελ. 674. Πρβλ. επίσης K. Kühne, Marx und die moderne Nationalökonomie, στό: Die neue Gesellschaft 1955, τεύχος 2, 5.64' Th. Sowell, Marx' «Increasing Misery» Doctrine, στό: Am. Ec. Rev., 1960, σελ. 117.
43. Grundlinien der Philosophie des Rechts, 1821, έδω άπό τόν τόμ. XII τών Sämtliche Werke, Hamburg 1955 (4η έκδοση) § 245, σελ. 201.
44. Phänomenologie des Geistes, 1807' έδω άπό τόν τόμ. II τών Sämtliche Werke, Leipzig 1949 (5η έκδοση), σελ. 165, 167.
45. Zur Kritik der Nationalökonomie. Oekonomisch-philosophische Manuskripte, γραμμένο τó 1844' έδω άπό τήν έκδοση τών H. -J. Lieber και P. Furth, τόμ. I, Stuttgart 1962, σελ. 561.
46. Ά.ά., σελ. 561 κ.έ.
47. Ά.ά., σελ. 564.
48. Άπέναντι σ' αυτό, τó περιστατικό ότι στή χώρα μας, όπως είναι γνωστό, δέν αισθάνεται σήμερα κανένας πιά σάν προλετάριος, ούτε άνάμεσα στούς έργάτες, είναι βέβαια συμπτωματικό ενδιαφέροντος' στήν πραγματικότητα όμως δέ σημαίνει τίποτε για τήν άντικειμενική κατάσταση τών ανθρώπων.
49. Βλ. W. Hofmann, Die Lehre von der «Mature Economy», στό: Ztschr. f. d. ges. Staatswissenschaft, 1959, σελ. 24 κ.έ. Ό Γ-διος, Sozialökonomische Studientexte, τόμ. II, Einkommenstheorie, Berlin 1965, σελ. 151 κ.έ.
50. Άς παρατηρήσουμε επίσης τήν αυξανόμενη «γυναικοκρατία» στά γ ρ α φ ε ι α, σέ έναν τομέα όπου τόν 19ο αιώνα κυριαρχούσαν οι άνδρες.
51. Das Kapital, τόμ. I, ά.ά., σελ. 440.
52. Ά.ά., σελ. 432.
53. Έδω μπορεί νά φανεί ότι εκείνη ή παραπομπή στή «σύμφωνη

πρός τὴν παραγωγικότητα» μισθολογική πολιτική, κατὰ τὴν ὁποία οἱ μισθοὶ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀξήθηθουν πάνω ἀπὸ τὴν πιθανὴ ἀξίηση τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας, ἀποτελεῖ ἤδη κοινωνικὴ μ ο - ν ο μ έ ρ ε ι α : Παραβλέπεται ἡ διαρκὴς μείωσις τοῦ πραγματικοῦ εἰσοδήματος ἐξαιτίας ἀξενόμενων τιμῶν καὶ δημόσιων βαρῶν — γιὰ νὰ μὴ μιλήσουμε καθόλου γιὰ ἓνα γεγονός ὅπως τῆ συστηματικῆ μείωσις τῆς ἀνθεκτικότητος καὶ τῆς διάρκειας τῆς ζωῆς πολυάριθμων χρησίμων ἀντικειμένων ἀπὸ τὴ σύγχρονη βιομηχανία. Κανένας ὅμως δὲ θὰ ἤθελε σήμερα νὰ ἐγγυηθεῖ ὅτι μὲ τὴ «σύμφωνη πρὸς τὴν παραγωγικότητα» ἀξίηση τῶν μισθῶν θὰ τερματιζόταν ἐκεῖνη ἡ ἀξίηση τῶν τιμῶν ποῦ ἔχει γίνεῖ μόνιμη συνήθεια στοὺς ρυθμιστὲς τῶν τιμῶν. (*Ὡς παρατηρήσουμε τὴν κατάστασι στὴ Σουηδία).

54. Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ μέσος χρόνος ἀναπηρίας τῶν ἀρρέων ἐργατῶν στὴ Δ. Γερμανία ἦταν τὸ 54ο ἔτος τῆς ἡλικίας.

55. Ἡ γνωστὴ δυσκολία γιὰ πολλοὺς «γρηαιότερους» ὑπαλλήλους — δηλαδὴ γι' αὐτοὺς ποῦ ἔχουν περάσει τὸ 40δ ἢ τὸ 45ο ἔτος τῆς ἡλικίας — νὰ βροῦν σὲ οἰκονομικὴ κάμψη δουλειὰ στὴν ἰδιωτικὴ οἰκονομία μᾶς παραπέμπει στὴν ἴδια κατεύθυνσι: Ἄτομα αὐτῆς τῆς ἡλικίας θεωροῦνται σύμφωνα μὲ τὰ μέτρα καὶ τὶς ἐμπειρίες τῆς ἐργατικῆς οἰκονομίας ἀχρηστευμένα.

56. *Traité d' économie politique*, 1840, τόμ. II, σελ. 230.

57. *Zur Kritik der Nationalökonomie. Oekonomisch-philosophische Manuskripte*, ἀ. ἀ., σελ. 608 κ.ἑ.

58. Ἄ. ἀ., σελ. 605.

TEONTOP B. ANTOPHO

Στοχασμοὶ πάνω στὴ φθαρμένη ζωὴ

Ἡ σιωπή εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ παράξενες καὶ πιὸ μοιραίες ἀρρώστιες τῆς ἐποχῆς μας. Ὅσοι ἀπὸ ἐμᾶς προσπάθησαν νὰ γράφουν μυθιστορήματα, γνωρίζουν τὴ δυσσέσκεια πὸς τοὺς πιάνει τὴ στιγμή πὸς τὰ πρόσωπά τους ἀρχίζουν νὰ μιᾶνε. Περνανε σελίδες καὶ σελίδες καὶ τὰ πρόσωπά μας ἀνταλλάσσουν ἀσήμαντες λέξεις πὸς πίσω τους κρύβεται μιὰ ἀπελπιστικὴ θλίψη: «Κρυώνεις;» «Ὁχι, δὲν κρυώνω.» «Θὰ πάρεις λίγο τσάι ἀκόμη;» «Ὁχι, εὐχαριστῶ.» «Εἶσαι κουρασμένος;» «Δὲν ξέρω. Ναί, εἶμαι λίγο κουρασμένος.» Ἔτσι μιᾶνε τὰ πρόσωπά μας. Μιᾶνε ἔτσι γιὰ νὰ διώξουν τὴ σιωπή. Μιᾶνε ἔτσι: γιὰτὶ δὲν ξέρουν πιά νὰ κουβεντιάξουν.

(Ἀπὸ τὸ δοκίμιο τῆς Natalia Ginzburg «Silenzio» 1951. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν Alice Vollenweider στὸν ἐπίλογό της γιὰ τὸ βιβλίο τῆς N. Ginzburg «Die Stimmen des Abends» (Le voci della sera), Frankfurt a.M. 1970.)

Γ. Β.

Ψάρι στὸ νερό. — Ἀπὸ τότε πὸς ὁ πλατὺς διανοητικὸς μηχανισμὸς τῆς ὑπερσυγκεντρωμένης βιομηχανίας ἀντικαθιστᾷ τὴ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, αὐτὴ ἀρχίζει μιὰ παράξενη μετα-ὑπαρξή. Ἐνῶ ἀφαιρεῖται ἡ οἰκονομικὴ βάση ἀπὸ τὰ μεσιτικὰ ἐπαγγέλματα, ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ ἀμέτρητων γίνεται ζωὴ ἀντιπροσώπων καὶ μεσιτῶν, ὁ ἰδιωτικὸς τομέας γενικὰ καταβροχθίζεται ἀπὸ μιὰ αἰνιγματικὴ δραστηριότητα πὸς φέρει ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ ἐμπορικοῦ χωρὶς στὴν πραγματικότητα νὰ ὑπάρχει κάτι γιὰ παζάρεμα. Οἱ τρομαγμένοι, ἀπὸ τὸν ἀνεργο ὡς τὸν ἐπιφανῆ, πὸς τὴν ἐπόμενη στιγμή μπορεῖ νὰ τραβήξει πάνω του τὴν ὀργὴ ἐκείνων, τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἐπένδυση, πιστεύουν πὸς μόνο με ζῆλο, με ἐτοιμότητα, με κόλπα καὶ κατεργαριές, με ἐμπορικὲς ἱκανότητες μποροῦν νὰ συστηθοῦν στὴν ἐκτελεστικὴ πὸς τὴ φαντάζονται πανταχοῦ παρούσα, καὶ σὲ λίγο δὲν ὑπάρχει καμιὰ σχέση πιά πὸς νὰ μὴν εἶχε ἀποσκοπήσει σὲ σχέσεις, καμιὰ κίνηση πὸς νὰ μὴν ὑπόκειται σὲ ἕναν προληπτικὸ ἔλεγχο μὴπως παρεκκλίνει ἀπὸ τὸ εὐχάριστο. Ἡ ἔννοια τῶν σχέσεων, μιὰ κατηγορία ἀπὸ μεσολάβηση καὶ κυκλοφορία, δὲν εὐδοκίμησε ποτὲ καλύτερα στὴν πραγματικὴ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, στὴν ἀγορά, ἀλλὰ στὶς κλειστές, σὰ μονοπώλια ἱεραρχίες. Ἀφοῦ δλόκληρη ἡ κοινωνία ἔχει γίνεῖ ἱεραρχικὴ, οἱ θολές σχέσεις εἰσδύουν καὶ ἐκεῖ παντοῦ σταθερά, ὅπου ὑπῆρχε ἀκόμη τὸ Φαίνεσθαι τῆς ἐλευθερίας. Ὁ ἀνορθολογισμὸς τοῦ συστήματος δὲν ἐκφράζεται λιγότερο καθαρὰ ἀπ' ὅ,τι στὴν οἰκονομικὴ τύχη τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου στὴν παρασιτικὴ ψυχολογία του. Πρῶτα, ὅταν ὑπῆρχε ἀκόμη κάτι σὰν τὸν δυσφημισμένο ἀστικὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ, πὸς σχεδὸν ἐξαναγκαζόμαστε νὰ τὸν ἀναπολήσουμε, ἐκεῖνος πὸς στὴν

ιδιωτική σφαίρα ακολουθοῦσε σκοποὺς ἴσχυε σὰν ἀγενῆς παρέριαστος. Σήμερα ἐμφανίζεται σὰν ὑπερόπτης, ξένος καὶ ἀταίριαστος ἐκεῖνος πού ἀφήνεται στὴν ιδιωτικὴ σφαίρα χωρὶς νὰ διαφαίνεται πὼς κινεῖται σὲ μιὰ κατεύθυνση σκοπῶν. Εἶναι σχεδὸν ὑποπτος αὐτὸς πού δὲ «θέλει» τίποτε: δὲν τοῦ ἀναγνωρίζεται ὅτι χωρὶς νὰ νομιμοποιηθεῖ μὲ ἀνταπαιτήσεις θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει κάποιον στὴν προσπάθεια νὰ χάψει τὶς μπουκιές. Ἀμέτρητοι κάνουν ἐπάγγελμά τους μιὰ κατάσταση πού προέρχεται ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ ἐπαγγέλματος. Αὐτοὶ εἶναι οἱ εὐγενεῖς ἄνθρωποι, οἱ ἀγαπητοί, πού εἶναι μὲ δλους φίλοι, οἱ δίκαιοι, πού συγχωροῦν μεγαλόκαρδα κάθε εὐτέλεια καὶ καταδικάζουν ἀδέκαστα κάθε μὴ κωδικοποιημένη διέγερση σὰ συναισθηματικὴ. Εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰτὶ γνωρίζουν ὅλα τὰ κανάλια καὶ τὶς τρύπες τῆς δυνάμης, μαντεύουν τὶς πιὸ ἀπόκρυφες ἐτυμηγορίες τῆς καὶ ζοῦν ἀπὸ τὴ σβέλτη ἐπικοινωνία τους. Βρίσκονται σὲ ὅλα τὰ πολιτικὰ στρατόπεδα, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ πού ἡ ἀρνηση ἀπέναντι στὸ σύστημα ἰσχύει σὰν αὐτονόητη καὶ ἔχει ἔτσι διαμορφώσει ἕναν χαλαρὸ καὶ πολυμήχανο κονφορμισμὸ δικοῦ τῆς εἴδους. Συχνὰ διακρίνονται ἀπὸ μιὰ κάποια καλοσύνη καὶ συμμεριστικὴ στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ τῶν ἄλλων: ἀνιδιοτέλεια ἀπὸ καιροσκοπισμὸ. Εἶναι ἔξυπνοι, ἀστείοι, εὐαίσθητοι καὶ ἀντιδρῶν εὐκόλα: ἔχουν ἀναστλιθῶσει τὸ παλιὸ ἐμπορικὸ πνεῦμα μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐκάστοτε προτελευταίας ψυχολογίας. Εἶναι ἱκανοὶ γιὰ ὅλα, ἀκόμη καὶ γιὰ ἀγάπη, ἀλλὰ πάντα ἀπιστοί. Ἀπατοῦν ὄχι ἀπὸ ἐσωτερικὴ παρόρμηση, ἀλλὰ ἀπὸ ἀρχή: ἀκόμη καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τους τὸν ἀξιολογοῦν σὰν κέρδος πού δὲν τὸ ἐπιτρέπουν σὲ κανέναν ἄλλο. Μὲ τὸ πνεῦμα τοῦς συνδέει ἐκλεκτὴ συγγένεια καὶ μίσος: εἶναι πειρασμὸς γιὰ τοὺς σκεπτικούς, ἀλλὰ καὶ οἱ χειρότεροι ἐχθροὶ τους. Γιὰτὶ αὐτοὶ εἶναι πού καταλαμβάνουν μὲ λεπτότητα καὶ καταστρέφουν τὶς τελευταῖες γωνιές τῆς ἀντίστασης, τὶς ὥρες πού μένουν ἔξω ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ μηχανισμοῦ. Ὁ ἀργοπορημένος ἀτομικισμὸς τους δηλητηριάζει ὅτι ἀπόμεινε ἀκόμη ἀπὸ τὸ ἄτομο.

Μ ἢ χ τ υ π ᾶ τ ε τ ῆ ν π ὄ ρ τ α. — Ἡ τεχνοποίηση κάνει στὸ μεταξὺ τὶς χειρονομίες ἀκριβεῖς καὶ ὤμες καὶ ἔτσι καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὶς χειρονομίες κάθε δισταγμὸ, κάθε περίσκεψη, κάθε καλὸν τρόπο. Τὶς ὑποτάσσει στὶς ἀσυμφιλίωτες, σὰν χωρὶς ἱστορία ἀπαιτήσεις τῶν πραγμάτων. Ἔτσι ξεμαθαίνουμε π.χ. νὰ κλείνουμε σιγά, προσεχτικὰ καὶ ὁμῶς σταθερὰ μιὰ πόρτα. Αὐτὲς τῶν αὐτοκινήτων καὶ τῶν φυγείων πρέπει κανεὶς νὰ τὶς κλείνει μὲ πάταγο, ἄλλες ἔχουν τὴν τάση νὰ κλείνουν μόνες τους καὶ ἔτσι νὰ συνηθίζουν τοὺς εἰσερχόμενους στὴν κακοήθεια νὰ μὴν κοιτάζουν πίσω τους, νὰ μὴν ἐπισκοποῦν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ πού τοὺς δέχεται. Δὲν ἀξιολογοῦμε σωστὰ τὸν νέο τύπο τοῦ ἀνθρώπου ἂν δὲ λάβουμε ὑπόψη μας αὐτὸ πού τοῦ συμβαίνει διαρκῶς μέχρι τὸ βαθύτερο ἐσωτερικὸ του ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ περιβάλλοντος. Τί σημαίνει γιὰ τὸ ὑποκείμενο τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχουν πιὰ παραθυρόφυλλα πού νὰ ἀνοίγουν παρὰ μόνον ὑαλοπίνακες πού μετακινοῦνται ἄγαρμπα, δὲν ὑπάρχουν μαλακὰ πόμολα παρὰ κουμπιὰ πού γυρίζουν, δὲν ὑπάρχει προαύλιο, οὔτε κατώφλι πρὸς τὸ δρόμο, οὔτε τοῖχος γύρω ἀπὸ τὸν κῆπο; Καὶ ποιὸν ὁδηγὸ αὐτοκινήτου δὲ θὰ εἶχαν οἱ δυνάμεις τῆς μηχανῆς του ὁδηγήσει στὸν πειρασμὸ νὰ καταπατήσει τὰ ζωύφια τοῦ δρόμου, διαβάτες, παιδιὰ καὶ ποδηλάτες; Στὶς κινήσεις πού ἀπαιτοῦν οἱ μηχανές ἀπ' αὐτοὺς πού τὶς χειρίζονται ὑπάρχει ἤδη τὸ βίαιο, χτυπητὸ, τιναχτὸ τῶν φασιστικῶν κακομεταχειρίσεων. Στὴν ἀπονέκρωση τῆς ἐμπειρίας συμβάλλει τελικὰ καὶ τὸ ὅτι τὰ πράγματα, κάτω ἀπὸ τὸ νόμο τῆς καθαρῆς τους σκοπιμότητος, παίρνουν μιὰ μορφή πού περιορίζει τὴ συναναστροφή μ' αὐτὰ σὲ ἀπλὸ χειρισμὸ χωρὶς νὰ

ἐπιτρέπει ἕνα πλεόνασμα εἴτε σὲ ἐλευθερία τῆς συμπεριφο-
ρᾶς, εἴτε σὲ αὐτονομία τοῦ πράγματος, πού νὰ ἐπιζεῖ σάν
πυρήνας τῆς ἐμπειρίας, γιατί δὲν καταναλώνεται ἀπὸ τὴ
στιγμὴ τῆς πράξης.

Ἄλλα γὰρ δὲν ἐπιτρέπειται. — Οἱ ἄνθρωποι
ξεμαθαίνουν νὰ δωρίζουν. Ἡ προσβολὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀν-
ταλλαγῆς συνδέεται μὲ κάτι παράλογο καὶ ἀπίστευτο· ἐδῶ
κι ἐκεῖ κοιτάζουν ἀκόμη καὶ τὰ παιδιὰ καχύποπτα τὸ δω-
ρητὴ, σάν τὸ δῶρο νὰ ἦταν κόλπο γιὰ νὰ τοὺς πουλήσει
βοῦρτσες ἢ σαπούνη. Ἀντὶ γι' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι κάνουν ἐλε-
ημοσύνη, διευθυνόμενη φιλανθρωπία πού σκεπάζει προγραμ-
ματικά ὁρατὲς πληγῆς τῆς κοινωνίας. Στὴν ὀργανωμένη τῆς
ἐπιχείρησης ἢ ἀνθρώπινης συγκίνηση δὲν ἔχει πιά χώρο, καὶ
ἢ δωρεὰ συνοδεύεται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ ταπείνωση μὲ τὸ
μοίρασμα, μὲ τὸ δίκαιο ζύγισμα, μὲ λίγα λόγια μὲ τὴ με-
ταχείριση τοῦ δωριζόμενου σάν ἀντικείμενο. Ἀκόμη καὶ τὸ
ιδιωτικὸ δῶρισμα ἔχει ξεπέσει σὲ μιὰ κοινωνικὴ λειτουρ-
γία πού τὴν ἐκτελεῖ κανεὶς ἀπρόθυμα, μὲ προσεχτικὸ λογά-
ριασμα τοῦ ἀπαιτούμενου χρηματικοῦ ποσοῦ, μὲ σκεπτικὴ
ἐκτίμηση τοῦ ἄλλου καὶ μὲ ὅσο τὸ δυνατό μικρότερη προσ-
πάθεια. Τὸ πραγματικὸ δῶρισμα εἶχε τὸ νόημά του στὴ φαν-
τασία τοῦ δωρητῆ γιὰ τὴ χαρὰ τοῦ δωριζόμενου. Σημαίνει
γιὰ τὸ δωρητὴ νὰ ἐκλέξει, νὰ δαπανῆσει χρόνον, νὰ ξεφύ-
γει ἀπὸ τὸ δρόμον του, νὰ σκεφτεῖ τὸν ἄλλο σάν ὑποκείμενον·
τὸ ἀντίθετον τῆς ἐπιληψιμοσύνης. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ δὲν εἶναι
πιά κανένας ἱκανός. Στὴν καλύτερη περίπτωσιν οἱ ἄνθρωποι
δωρίζουν αὐτὸ πού θὰ ἐπιθυμοῦσαν οἱ ἴδιοι, μόνο μιὰ - δυὸ
ἀποχρώσεις χειρότερα. Ἡ παρακμὴ τοῦ δωρίσματος ἀντικα-
τοπτρίζεται στὴν ἀλγεινὴ ἐπινόηση τῶν εἰδῶν δῶρων, τὰ
ὅποια ἀποβλέπουν στὸ ὅτι δὲν ξέρει κανεὶς τί νὰ δωρίσει,
ἐπειδὴ στὴν πραγματικότητά δὲ θέλει. Αὐτὰ τὰ ἐμπορεύ-
ματα εἶναι ἄσχετα ὅπως οἱ ἀγοραστὲς τοὺς. Ἦταν ἀζήτητα
ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα. Τὸ ἴδιο ἢ ἐπιφύλαξη γιὰ ἀλλαγὴ, πού

σημαίνει για τὸν δωριζόμενο: πάρε ἐδῶ τὸ πράγμα σου, κάν' το ὅ,τι θέλεις, ἂν δὲ σοῦ γουστάρει μοῦ εἶναι ἀδιάφορο, πάρε κάτι ἄλλο ἀντὶ γι' αὐτό. Ἔτσι ἀπέναντι στὴν ἀμηχανία τῶν συνηθισμένων δώρων ἢ καθαρὴ τους ἀνταλλακτικότητα ἐκφράζει καὶ τὸ ἀνθρώπινο, ἐπειδὴ ἐπιτρέπει τουλάχιστον στὸν δωριζόμενο νὰ δωρίσει κάτι στὸν ἑαυτό του, ἂν καὶ ἐδῶ ἐνυπάρχει ταυτόχρονα ἢ ἀπόλυτη ἀντίφαση πρὸς τὸ δῶρισμα.

Ἀπέναντι στοῦ μεγαλύτερο πλῆθος τῶν ἀγαθῶν, ποῦ εἶναι προσιτὰ ἀκόμη καὶ στοὺς φτωχοὺς, ἢ παρακμὴ τοῦ δωρίσματος θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ ἀδιάφορη, ἢ σκέψη πάνω σ' αὐτὸ συναισθηματικὴ. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη στὴν ἀφθονία ἦταν περιττὸ — καὶ αὐτὸ εἶναι ψέμα, ἰδιωτικὰ ὅσο καὶ κοινωνικὰ, γιατί δὲν ὑπάρχει κανεὶς σήμερα ποῦ ἢ φαντασία του νὰ μὴ μπορούσε νὰ βρεῖ ἀκριβῶς αὐτὸ ποῦ θὰ τὸν χυροποιούσε ἀπόλυτα — τὴν ἀνάγκη τοῦ δωρίσματος θὰ τὴν εἶχαν ἐκεῖνοι ποῦ δὲ δωρίζουν πιά. Σ' αὐτοὺς μαραίνονται ἐκεῖνες οἱ ἀναντικατάστατες ἰκανότητες ποῦ δὲν μποροῦν νὰ εὐδοκιμήσουν στὸ κελὶ τῆς ἀπομόνωσης τῆς καθαρῆς ἐσωτερικότητας παρὰ μόνο στὴν ἐπαφή μὲ τὴ ζεστασιά τῶν πραγμάτων. Κρύο πιάνει ὅ,τι κι ἂν πιάνουν, τὴ φιλικὴ λέξη, ποῦ δὲ λέγεται, τὴ διακριτικότητα, ποῦ δὲν ἐφαρμόζονται. Τέτοια ψυχρότητα ἐπανέρχεται τελικὰ σ' αὐτοὺς ἀπ' τοὺς ὁποίους ἐκπορεύεται. Κάθε μὴ παραμορφωμένη σχέση, καὶ ἴσως τὸ συμφιλιοτικὸ στὴν ἴδια τὴν ὀργανικὴ ζωὴ, εἶναι δῶρισμα. Ὅποιος ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς συνέπειας γίνεται ἀνίκανος γι' αὐτό, γίνεται πράγμα καὶ ἀπολιθώνεται.

Ἐπίσημο γεῦμα. — Πῶς διασταυρῶνται σήμερα ἢ πρόδος καὶ ἡ ὀπισθοδρόμηση, μπορούμε νὰ τὸ μάθουμε ἀπὸ τὴν ἔννοια τῶν τεχνικῶν δυνατοτήτων. Οἱ μηχανικὲς μέθοδοι ἀναπαραγωγῆς ἔχουν ἀναπτυχθῆ χωριστὰ ἀπὸ τὸ ἀναπαραγόμενο καὶ ἔχουν ἀνεξαρτητοποιηθεῖ. Θεωροῦνται προοδευτικὲς καὶ ὅ,τι δὲ συμμετέχει σ' αὐτὲς ἀντιδραστικὸ καὶ ἐπαρχιώτικο. Αὐτὴ ἢ πίστη ἐνισχύεται τόσο πιὸ ριζικὰ καθὼς οἱ ὑπερμηχανισμοί, μόλις μείνουν κάπως ἀνεκμετάλλευτοι, ἀπειλοῦν νὰ μετατραποῦν σὲ ἐσφαλμένες ἐπενδύσεις. Ἀφοῦ ὅμως ἢ ἐξέλιξή τους ἀφορᾶ οὐσιαστικὰ αὐτὸ ποῦ κάτω ἀπὸ τὸ φιλελευθερισμὸ λεγόταν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, ἢ προσαρμογὴ τῶν ἀναγκῶν σ' αὐτὴ ἔχει σὰ συνέπεια τὸ θάνατο τῆς ἀντικειμενικῆς ἀπαιτήσης. Ὁ μαγευτικὸς ζήλος τῶν ἀνθρώπων νὰ καταναλώσουν τίς ἐκάστοτε νεότερες μεθόδους δὲν τοὺς κάνει ἀδιάφορους μόνο ἀπέναντι στοῦ παραδοσιακοῦ, ἀλλὰ εὐνοεῖ τὴ στάσιμη εὐτέλεια καὶ τὴν ὑπολογισμένη ἡλιθιότητα. Ἀποδέχεται τὴν παλιὰ κακογουσιὰ σὲ πάντα νέες παραλλαγές σὰν τελευταῖο νεωτερισμὸ. Στὴν τεχνικὴ πρόοδο ἀπαντᾷ ἢ πεισματάρικη καὶ στριμμένη ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων νὰ μὴν ἀγοράσουν μόνο κάτι ποῦ κακοπουλιέται, νὰ μὴ μείνουν πίσω ἀπὸ τὴν ξέφρενη διαδικασία τῆς παραγωγῆς, ἐντελῶς ἀδιάφορο ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ παραγμένου. Συναδοιοπορία, συνωστισμὸς, στήσιμο στὴν οὐρὰ ἀντικαθιστᾷ παντοῦ τὴν κατὰ κάποιον τρόπο ὀρθολογικὴ ἀνάγκη. Καθόλου μικρότερο ἀπὸ τὸ μίσος ἐνάντια σὲ μιὰ ριζοσπαστικὴ, ὑπερμοντέρνα μουσικὴ σύνθεση εἶναι τὸ μίσος ἐνάντια σὲ ἕνα ἤδη τριῶν μηνῶν φιλμ ποῦ κάνει νὰ προτιμηθεῖ ὀπωσδήποτε τὸ τελευταῖο φιλμ, ἂν καὶ αὐτὸ δὲ διαφέρει ἀπὸ τὸ ἄλλο σὲ τίποτε. Ὅπως οἱ πελάτες τῆς μα-

ζικῆς κοινωνίας θέλουν νὰ εἶναι ἀμέσως παρόντες σὲ ὅ,τι συμβαίνει, ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ ἀφήσουν καὶ νὰ τοὺς ξεφύγει τίποτε. Ἐν ὁ γνώστης τοῦ 19ου αἰῶνα ἔβλεπε μόνο μιὰ πράξη τῆς ὄπερας, μὲ τὴ θάρβαρη πλάγια πρόθεση νὰ μὴ βραχύνει τὸ δεῖπνο του ἀπὸ κανένα θέαμα, ἢ σημερινὴ θαρβαρότητα, πὺ τῆς ἔχει περικοπεῖ ἢ δυνατότητα διεξόδου γιὰ δεῖπνο, δὲν μπορεῖ νὰ χορτάσει μὲ τὴν κουλτούρα τῆς. Κάθε πρόγραμμα πρέπει νὰ παρακολουθηθεῖ ὡς τὸ τέλος, κάθε μπέστ-σέλλερ νὰ διαβαστεῖ, κάθε φιλμ νὰ εἰδωθεῖ στὶς μέρες τῆς ἀκμῆς του στὸν κεντρικὸ κινηματογράφο. Ἡ πληθώρα τοῦ ἀνεξέλεγκτα καταναλωμένου γίνεται ὀλέθρια. Κάνει ἀδύνατο τὸν προσανατολισμό, καὶ ὅπως στὸ λαθουρινθῶδες μεγάλο κατάστημα ἀναζητᾶ κανεὶς ἕναν ὁδηγό, ἔτσι περιμένει ὁ ἀνάμεσα στὶς προσφορὲς σφηνωμένους πληθυσμὸς τὸν δικὸ του.

Ἰ δ ρ υ μ α κ ω φ α λ ἄ λ ω ν. — Ἐνῶ τὰ σχολεῖα ἐκπαιδεύουν τοὺς ἀνθρώπους στὴν ὀμιλία ὅπως στὶς πρῶτες βοήθειες γιὰ τὰ θύματα ὀδικῶν ἀτυχημάτων καὶ στὴν κατασκευὴ ἀνεμοπτέρων, οἱ ἐκπαιδευμένοι γίνονται ὀλο καὶ πιὸ μουγκοί. Μποροῦν νὰ θγάξουν λόγους, κάθε πρόταση τοὺς κάνει κατάλληλους γιὰ τὸ μικρόφωνο, μπροστὰ στὸ ὀποιο τοποθετοῦνται ὡς ἀντιπρόσωποι τῆς μετριότητος, ἀλλὰ ἢ ἱκανότητα νὰ μιλοῦν μεταξύ τους φθίνει. Προϋποθέτει ἄξια μεταβίβασης ἐμπειρία, ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης, ἀνεξαρτησία καὶ ταυτόχρονα σχέση. Στὸ σύστημα πὺ καλύπτει τὰ πάντα ἢ ὀμιλία γίνεται ἐγγαστριμυθία. Ὁ καθένας εἶναι ὀ δικός του Charlie McCarthy: ἀπ' αὐτὸ ἢ δημοτικότητα του. Γενικὰ οἱ λέξεις γίνονται ὀμοιες μὲ τοὺς τύπους πὺ ἐπιφυλάσσονταν πρῶτα γιὰ τὸ χαιρετισμὸ καὶ τὸν ἀποχαιρετισμὸ. Ἐνα κορίτσι π.χ., ἐκπαιδευμένο μὲ ἐπιτυχία στὰ τελευταῖα ποθητὰ πράγματα, θὰ ἔπρεπε νὰ πεῖ ἀκριβῶς σὲ κάθε στιγμή τί τοῦ ταιριάζει σὰ σὲ μιὰ «κατάσταση», γιὰ τὸ ὀποιο ὑπάρχουν δοκιμασμένες ὑποδείξεις. Τέτοιος προκαθορισμὸς τῆς γλώσσας μὲ προσαρμογὴ σημαίνει ὀμως τὸ τέλος τῆς: ἢ σχέση ἀνάμεσα στὸ πράγμα καὶ στὴν ἔκφραση ἔχει διακοπεῖ, καὶ ὅπως οἱ ἔννοιες τῶν θετικιστῶν ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀπλῶς μάρκες παιχνιδιοῦ, ἔτσι καὶ αὐτὲς τῆς θετικιστικῆς ἀνθρωπότητας ἔχουν γίνεῖ κυριολεκτικὰ κέρματα. Στὶς φωνῆς αὐτῶν πὺ μιλοῦν συμβαίνει αὐτὸ πὺ σύμφωνα μὲ τὴ διαπίστωση τῆς ψυχολογίας ἔπαθε ἢ φωνῆ τῆς συνειδησης, ἀπὸ τὴν ἀντήχηση τῆς ὀποίας ζεῖ ὀλη ἢ ὀμιλία: μέχρι τὸν λεπτότερο τονισμό τοὺς ἀντικαθίστανται ἀπὸ ἕναν κοινωνικὰ προπαρασκευασμένο μηχανισμό. Μόλις αὐτὸς ὀ μηχανισμὸς δὲ λειτουργεῖ, μόλις σημειωθοῦν παύσεις πὺ δὲν προ-

βλέπονται στα ἄγραφα βιβλία τῶν νόμων, ἀκολουθεῖ πανικὸς. Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸν πανικὸ οἱ ἄνθρωποι ἐπιδίδονται σὲ πολὺπλοκα παιχνίδια καὶ σὲ ἄλλες ἀπασχολήσεις τοῦ ἐλεύθερου χρόνου ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὸ ψυχικὸ θάρος τῆς γλώσσας. Ὁ ἴσκιος τοῦ ἄγχους πέφτει ὁμοίως δλέθριος πάνω στὴν ἑμιλία ποὺ ἔχει ἀπομείνει. Ἡ ἀμεροληψία καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα στὴ συζήτηση γιὰ ἀντικείμενα ἐξαφανίζεται ἤδη σὲ στενὸ κύκλο, ὅπως στὴν πολιτικὴ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ καιρὸ ἢ συζήτηση ἀπὸ τὸ λόγῳ τῆς ἰσχύος. Ἡ ἑμιλία παίρνει μιὰ κακὴ ἔκφραση. Γίνεται σὰ σπὸρ. Ὁ καθέννας θέλει νὰ συγκεντρώσει ὅσο τὸ δυνατό περισσότερους βαθμούς: καμιά συζήτηση ποὺ νὰ μὴν ὑπείσέρχεται: σὰ δηλητήριον ἢ εὐκαιρία γιὰ συναγωνισμό. Τὰ συναισθήματα, ποὺ στὴν ἀνθρωποπρεπῆ συζήτηση ἀπευθύνονταν στὸ ἀντικείμενο τῆς συζήτησης, συγκεντρώνονται τώρα ἐπίμονα στὸ ποιὸς θὰ ἔχει δίκαιο, χωρὶς καμιά σχέση πρὸς τὴ σημασία τῶν λεγομένων. Σὰν καθαρὰ μέσα δύναμης ὁμοίως οἱ ξεμαγεμένες λέξεις ἀποκοτοῦν μαγικὴ δύναμη πάνω σ' αὐτοὺς ποὺ τίς χρησιμοποιοῦν. Ὅλοένα μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς αὐτὸ ποὺ ἔχει λεχθεῖ μιὰ φορά, ὅσο παράλογο, τυχαῖο ἢ ἄδικο κι ἂν εἶναι, ἐπειδὴ εἰπώθηκε μιὰ φορά, τυραννᾷ τὸν ἑμιλοῦντα σὰν κτῆμα του ἔτσι, ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀφήσει. Λέξεις, ἀριθμοί, προθεσμίες, ποὺ ἔχουν ξεπεταχτεῖ καὶ ἐκφραστεῖ μιὰ φορά, γίνονται ἀνεξάρτητες καὶ φέρνουν κακὸ στὸν καθένα ποὺ θὰ τίς πλησιάσει. Ἀποτελοῦν μιὰ ζώνη παρανοϊκῆς μετάδοσης, καὶ χρειάζεται ὅλη ἡ λογικὴ γιὰ νὰ τοὺς ἀφαιρεθεῖ ἢ μαγεῖται. Ἡ μαγεῖα τῶν μεγάλων καὶ κενῶν πολιτικῶν συνθημάτων ἐπαναλαμβάνεται ἰδιωτικὰ στὰ φαινομενικὰ πῶς οὐδέτερα ἀντικείμενα: ἡ νεκρικὴ ἀκαμψία τῆς κοινωνίας ἀπλώνεται ἀκόμη καὶ στὸ κελὶ τῆς οικειότητας (Intimität), ποὺ νομίζει πὼς εἶναι προφυλαγμένη ἀπ' αὐτή. Τίποτε δὲν τῆς συμβαίνει τῆς ἀνθρωπότητας μόνον ἀπέξω: ἡ βουδαμάρια εἶναι τὸ ἀντικείμενικὸ πνεῦμα.

Β α ν δ α λ ο ι. — Αὐτὸ ποὺ μετὰ τὴ δημιουργία τῶν μεγάλων πόλεων παρατηρήθηκε σὰ βιασύνη, νευρικότητα, ἀστάθεια, ἐξαπλώνεται τώρα ἐπιδημικὰ ὅπως ἄλλοτε ἢ πανούκλα καὶ ἢ χολέρα. Ταυτόχρονα ἐμφανίζονται δυνάμεις ποὺ οἱ βιαστικοὶ διαβάτες τοῦ 19ου αἰῶνα δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τίς ὄνειρευτοῦν. Ὁ ἐλεύθερος χρόνος ἀπαιτεῖ νὰ πληρωθεῖ μὲ δραστηριότητα. Προγραμματίζεται, χρησιμοποιεῖται γιὰ ἐπιχειρήσεις, μὲ ἐπίσκεψη ὄλων τῶν δυνατῶν ἐκδηλώσεων ἢ καὶ μόνον μὲ τὴν ὅσο τὸ δυνατό ταχύτερη μετακίνηση. Ὁ ἴσκιος ἀπ' αὐτὸ πέφτει στὴν πνευματικὴ ἐργασία. Ἐκτελεῖται μὲ τύψεις συνειδήσεως, σὰ νὰ κλέβεται ἀπὸ κάποιες ἐπείγουσες, ἂν καὶ μόνον φανταστικὲς ἀπασχολήσεις. Γιὰ νὰ αὐτοδικαιολογηθεῖ ἐφαρμόζει τὴ συμπεριφορὰ τῆς βιασύνης, τῆς πίεσης, τοῦ κάτω ἀπὸ τὴν ἔλλειψη χρόνου εὐρισκόμενου, ποὺ ἐμποδίζει κάθε περισυλλογὴ, δηλαδὴ τὴν ἴδια τὴν πνευματικὴ ἐργασία. Συχνὰ εἶναι σὰ νὰ ρεζερβάρουν οἱ διανοούμενοι γιὰ τὴν κύρια παραγωγὴ τους μόνον ἐκείνες ἀκριβῶς τίς ὥρες ποὺ τοὺς περισσεύουν ἀπὸ τίς ὑποχρεώσεις, τίς ἐξόδους, τὰ ραντεβού καὶ τίς ἀναπόφευκτες διασκεδάσεις. Δυσάρεστο, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο ὀρθολογικὸ εἶναι ἀκόμη τὸ κέρδος σὲ γόητρο ἐκείνου ποὺ μπορεῖ νὰ παρουσιάσεται σὰν τόσο σπουδαῖος ἄνδρας, ὥστε νὰ πρέπει νὰ βρῖσκεται παντοῦ. Τυποποιεῖ τὴ ζωὴ του μὲ ἐπιτήδες κακὰ παιγμένη δυσἀρέσκεια σὰν ἓνα μοναδικὸ acte de présence. Ἡ χαρὰ, μὲ τὴν ὁποία ἀρνεῖται μιὰ πρόσκληση μὲ ὑπόδειξη σὲ μιὰ ἄλλη ποὺ ἔχει ἤδη δεχτεῖ, δηλώνει τὸ θρίαμβο στὸ συναγωνισμό. Ὅπως ἐδῶ, ἔτσι ἐπαναλαμβάνονται γενικὰ οἱ μορφές τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ ἢ στοὺς τομεῖς ἐργασίας ποὺ ἐξαιροῦνται ἀπὸ ἐ-

καίνες τις μορφές. Ὁλόκληρη ἡ ζωὴ ἀφείλει νὰ ἐμφανίζε-
ται ὡς ἐργασία καὶ νὰ κρύβει μὲ τέτοια ὁμοιότητα ὅ,τι δὲν
εἶναι ἀκόμη ἀφιερωμένο στὸ κέρδος. Τὸ ἄγχος ποὺ ἐκφρά-
ζεται μ' αὐτὸ ἀντικατοπτρίζει ὅμως ἕνα πολὺ βαθύτερο. Οἱ
ἀσυνείδητες ἐννευρώσεις, ποὺ πέρα ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς
σκέψης προσαρμύζουν τὴν ἀτομικὴ ὑπαρξὴ στὸν ἱστορικὸ
ρυθμὸ, ἀντιλαμβάνονται τὴν ἐπερχόμενη συλλογικοποίηση
τοῦ κόσμου. Ἀφοῦ ὅμως ἡ ὁλοκληρωτικὴ κοινωνία ὄχι μόνον
δὲν προφυλάσσει θετικὰ τὰ ξεχωριστὰ ἄτομα, ἀλλὰ μᾶλλον
τὰ συμπίεζει σὲ μιὰ ἄμορφη καὶ ἐλαστικὴ μάζα, κάθε ἄτο-
μο τρέμει μπροστὰ στὴ διαδικασία τῆς ἀπορρόφησός του ποὺ
τὴν αἰσθάνεται ἀναπόφευκτη. Doing things and going pla-
ces εἶναι μιὰ προσπάθεια τῆς συνείδησης νὰ δημιουργήσῃ
ἕνα εἶδος προστασίας ἀπὸ ἐρεθισμοὺς ἐνάντια στὴν ἀπειλη-
τικὴ συλλογικοποίηση, νὰ ἐξασκηθεῖ σ' αὐτὴ, μὲ τὸ νὰ ἐκ-
παιδεύεται τὸ ἄτομο στὶς παραχωρημένες φαινομενικὰ στὴν
ἐλευθερίᾳ ὥρες σὰ μέλος τῆς μάζας. Ἡ τεχνικὴ ἐδῶ εἶναι
νὰ συναγωνίζεται τὸν κίνδυνον. Κατὰ κάποιον τρόπο ζεῖ κα-
νεὶς χειρότερα, δηλαδὴ μὲ λιγότερο ἐγὼ ἀπ' ὅ,τι περίμενε
πὼς πρέπει νὰ ζήσει. Ταυτόχρονα μαθαίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ
τεχνητὸ παραφόρτωμά του μὲ καθήκοντα πὼς τὸ νὰ ζεῖ χω-
ρὶς ἐγὼ δὲ θὰ μπορούσε στὰ σοβαρὰ νὰ εἶναι δυσκολότερο,
ἀλλὰ εὐκολότερο. Καὶ ἐδῶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι πολὺ διαστι-
κοί, γιατί πρὶν ἀπὸ τὸ σεισμὸ δὲ χτυπᾶ κανένα κουδούνι.
Ἄν κάποιος δὲ συμπράττει, καὶ αὐτὸ σημαίνει, ἂν κάποιος
δὲν κολυμπᾷ μὲ τὸ ἴδιον του τὸ σῶμα στὸ ποτάμι τῶν ἀνθρώ-
πων, φοβᾶται ὅπως μὲ τὴν ἀργοπορημένη του εἰσοδοὸ στὸ ὁ-
λοκληρωτικὸ κόμμα, πὼς θὰ χάσει τὴ σύνδεση καὶ θὰ τρα-
θήξῃ πάνω του τὸ μίσος τῆς συλλογικότητος. Ἡ ψευδοδρα-
στηριότητᾶ εἶναι ἀντασφάλιση, ποὺ μόνον μὲ αὐτὴ νομίζει
κανεὶς πὼς ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιβίωσίν του. Ἡ ἀσφάλεια ἐ-
πιτυγχάνεται μὲ προσαρμογὴ στὴν ἀκραία ἀνασφάλεια. Τὴ
φαντάζεται κανεὶς ὡς ἄδεια γιὰ τὴ φυγὴ ποὺ θὰ τὸν φέ-
ρει ὅσο τὸ δυνατό γρήγορα σὲ ἄλλον τόπον. Στὴ φανατικὴ ἀ-
γάπη γιὰ τὰ αὐτοκίνητα ἐνυπάρχει τὸ αἰσθημα τῆς φυσι-

κῆς ἀστεγίας. Ὑπάρχει στὴ βάση αὐτοῦ ποὺ οἱ πολῖτες συ-
νηθίζουν νὰ ὀνομάζουν ἐσφαλμένα φυγὴ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν
ἑαυτὸ, ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κενότητα. Ὅποιος θέλει νὰ ἀ-
κολουθήσῃ, δὲν πρέπει νὰ διαφέρει. Ἡ ψυχολογικὴ κενότη-
τα εἶναι ἀρχικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐσφαλμένης κοινωνικῆς ἀ-
πορρόφησης. Ἡ πλήξη, ἀπὸ τὴν ὁποία δραπετεύουν οἱ ἄν-
θρωποι, ἀντικατοπτρίζει ἀπλῶς τὴ διαδικασία τῆς φυγῆς,
στὴν ὁποία βρίσκονται ἀπὸ καιρὸ. Ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνον κρα-
τιέται στὴ ζωὴ καὶ ἐξογκώνεται ὄλο καὶ πιὸ πολὺ ὁ τερατώ-
δης μηχανισμὸς τῆς ψυχαγωγίας χωρὶς οὔτε ἕνας μοναδικὸς
ἄνθρωπος νὰ ἀντλεῖ χαρὰ ἀπ' αὐτόν. Καναλιζάρει τὴν ὀρμὴν
τῶν ἀνθρώπων νὰ κάνουν κάτι, ποὺ διαφορετικὰ, χωρὶς ἐ-
κλογὴ, ἀναρχικὰ, σὰ σεξουαλικὴ ἀσυδοσία ἢ ὡς ἄγρια ἐ-
πιθετικότητᾶ θὰ ἐπληττε τὴ συλλογικότητᾶ, ποὺ ὅμως δὲν
ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄλλους παρὰ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται
καθ' ὁδόν. Περισσότερο συγγενεῦν μὲ τοὺς παθιασμένους.
Τὸ ἐρέθισμά τους ἀντιδρᾷ ἀκριβῶς στὴ μετατόπιση τῆς ἀν-
θρωπότητος ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ θολὴ ἐξάλειψη τῆς διαφορᾶς
ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ τὴν ὑπαιθρον, τὴν κατάργηση τοῦ
σπιτιοῦ, ὡς τὶς στρατιᾶς τῶν ἑκατομμυρίων ἀνέργων καὶ τὶς
ἐκτοπίσεις καὶ τὶς μετατοπίσεις λαῶν στὴν ἐρημωμένη εὐ-
ρωπαϊκὴ ἥπειρον. Τὸ τιποτένιον, τὸ κενὸ περιεχομένου ὄλων
τῶν συλλογικῶν τελετουργιῶν μετὰ τὴ νεανικὴ κίνηση ἐμ-
φανίζεται συμπληρωματικὰ σὰ δοκιμαστικὴ προεξόφληση ὑ-
πέρτερων ἱστορικῶν χτυπημάτων. Οἱ ἀμέτρητοι ποὺ ξαφνικὰ
ἐγκαταλείπονται στὴ δικὴ τους ποσότητα καὶ κινητικότητᾶ,
στὴ μετακίνηση ἀπὸ τὴ θέσιν τους σὰ σὲ ναρκωτικὸ, εἶναι
νεοσύλληκτοι τῆς μετανάστευσης τῶν λαῶν, στοὺς ἐξαγριω-
μένους χώρους τῆς ὁποίας ἀρχίζει νὰ τελειώνει ἡ ἀστικὴ ἱ-
στορία.

Δείκτης νόημοσύνης. — Οι εκάστοτε στην πιά προοδευμένη στάθμη της τεχνικής εξέλιξης αντίστοιχοι τρόποι συμπεριφοράς δὲν περιορίζονται στους τομείς στους οποίους απαιτούνται πραγματικά. *Έτσι ἡ νόηση υπόκειται στον κοινωνικό έλεγχο της απόδοσης όχι μόνο ἐκεῖ πού της επιβάλλεται επαγγελματικά, ἀλλὰ ἐξομοιώνει ολόκληρη τὴν ιδιοσυγκρασία της με αὐτὸν τὸν έλεγχο. *Έπειδὴ ἡ νόηση διαστρέφεται σὲ λύση θεμένων προβλημάτων, καὶ αὐτὸ πού δὲν ἔχει τεθεῖ σὰν πρόβλημα ἀντιμετωπίζεται σύμφωνα με τὸ πρότυπο τοῦ προβλήματος. *Ἡ σκέψη πού ἔχασε τὴν αὐτονομία της δὲν τολμᾷ πιά νὰ σκεφτεῖ ἐλεύθερα τὸ πραγματικό αὐτὸ καθαυτό. Τοῦτο τὸ ἀφήνει με σεβαστὴ ψευδαίσθηση στους καλύτερα πληρωμένους καὶ ἀντὶ γι' αὐτὸ ἡ ἴδια υποβάλλεται σὲ μέτρηση. *Απὸ μόνη της συμπεριφέρεται κατὰ βάση σὰ νὰ πρόκειται νὰ ἀποδείξει ἀδιάκοπα τὴν ἰκανότητά της. *Ακόμη καὶ ἐκεῖ πού δὲν ὑπάρχει τίποτε γιὰ λύσιμο, ἡ νόηση γίνεται γύμνασμα γιὰ κάποιες ἐξετάσεις πού ὀφείλει νὰ δώσει. *Απέναντι σὰ ἀντικείμενά της συμπεριφέρεται σὰν σὲ ἐμπόδια, σὰ διαρκές τέστ της φόρμας της. Σκέψεις πού με σχέση πρὸς τὸ ἀντικείμενο θὰ ἤθελαν νὰ ἀναλάβουν μόνες τους τὴν εὐθύνη ἀπέναντί τους, προκαλοῦν τὴν ὑποψία ὅτι εἶναι ματαιόδοξη, κενή, ἀκοινωνικὴ αὐτοϊκανοποίηση. *Ὅπως στους νεοθετικιστὲς ἡ γνώση διασπᾶται σὴ συσσωρευμένη ἐμπειρία καὶ στὸ λογικὸ φορμαλισμό, ἔτσι συγκεντρώνεται ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ τύπου, πάνω στὸ κορμὶ τοῦ ὁποίου εἶναι γραμμὴν ἡ ἐνιαία ἐπιστήμη, σὴν ἀπογραφή τοῦ γνωσμένου καὶ σὴν δειγματοληψία τῆς διανοητικῆς ἰκανότητος: κάθε σκέψη τὸς γίνεται τέστ εἴτε τῆς πληροφόρησης εἴτε τῆς καταλληλότητος. Κάπου

πρέπει νὰ εἶναι ἤδη σημειωμένες οἱ σωστὲς ἀπαντήσεις. *Ὁ ἰνστρουμενταλισμός, ἡ νεότερη παραλλαγή τοῦ πραγματισμοῦ, δὲν εἶναι ἀπὸ καιρὸ πιά ἀπλῶς ὑπόθεση τῆς εφαρμογῆς τῆς νόησης, ἀλλὰ τὸ α ριότι τῆς μορφῆς της. *Ἄν ἀντιστασιακοὶ διανοούμενοι ἀπὸ τέτοια σφαῖρα θέλουν τὸ περιεχόμενο τῆς κοινωνίας ἀλλιῶς, τὸς παραλῦει ἡ μορφή τῆς συνείδησός τους πού ἔχει προκαταβολικὰ διαμορφωθεῖ σύμφωνα με τὴν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς κοινωνίας. *Ἐνῶ ἡ σκέψη ἔχει ξεμάθει νὰ σκέπτεται, ἔχει γίνεи ταυτόχρονα ἀπόλυτη ἐξεταστικὴ ἀρχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της. Σκέψη δὲ σημαίνει τίποτε ἄλλο πιά παρὰ ἐπαγρύπνηση γιὰ τὸ ἂν μπορεῖ κανεὶς καὶ νὰ σκέπτεται. *Έτσι ἐξηγεῖται τὸ ἀποπνικτικό κάθε φαινομενικὰ ἀνεξάρτητης παραγωγῆς, τῆς θεωρητικῆς όχι λιγότερο ἀπὸ τῆς καλλιτεχνικῆς. *Ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ πνεύματος κρατᾷ τὸ πνεῦμα σκεπασμένο, δεσμευμένο, κάτω ἀπὸ γυᾶλα ὅσο ἡ ἴδια ἡ κοινωνία εἶναι δεσμευμένη. *Ὅπως ἡ σκέψη ἐσωτερίκευε ἄλλοτε τὰ ξεχωριστὰ ἀπέξω ἐπιβαλλόμενα καθήκοντα, ἔτσι ἔχει ἐνσωματώσει σὴμερα τὴν ἐνσωμάτωσή της στὸν πλατὺ μηχανισμό καὶ καταστρέφεται πρὶν ἀκόμη τὴν προφθάσουν οἱ οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀποφάσεις.

Ό ΓΚΑΓΙΟ ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ σπούδασε φιλοσοφία στο Ζάγκρεμπ, στη Μόσχα, στο Λένινγκραντ, στην Άγγλία και στις ΗΠΑ. Είναι καθηγητής της φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο του Ζάγκρεμπ και ένας από τους κυριότερους εκπρόσωπους της λεγόμενης «γιουγκοσλάβικης μαρξιστικής φιλοσοφίας» καθώς και ένας από τους σημαντικότερους συνεργάτες του παγκοσμίου κύρους φιλοσοφικού περιοδικού «Praxis» που εκδίδεται στο Ζάγκρεμπ.

Ό ΒΕΡΝΕΡ ΧΟΦΜΑΝ γεννήθηκε το 1922 και σπούδασε οικονομικές επιστήμες στο Μόναχο και κοινωνικές στο Βιλχελμσχάφεν. Από το 1962 δίδαξε στο πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν και το 1966 ανέλαβε την έδρα της κοινωνιολογίας και διευθυντής του Κοινωνιολογικού Ίνστιτούτου του πανεπιστημίου του Μάρμπουργκ. Έχει δημοσιεύσει πολυάριθμα οικονομικά και κοινωνιολογικά συγγράμματα.

Ό ΤΕΟΝΤΟΡ Β. ΑΝΤΟΡΝΟ γεννήθηκε το 1903 στη Φρανκφούρτη και πέθανε εκεί το 1969. Δίδαξε στη Φρανκφούρτη φιλοσοφία και κοινωνιολογία και ήταν διευθυντής του Ίνστιτούτου Κοινωνικών Έρευνών (Institut für Sozialforschung). Θεωρείται σαν ένας από τους μεγαλύτερους Γερμανούς φιλόσοφους του 20ού αιώνα και το όνομά του συνδέεται αδιάρρηκτα με τη Φιλοσοφική Σχολή της Φρανκφούρτης. Βαθύτατη φίλια και καρποφόρα συνεργασία τον συνέδεε με τον άλλο μεγάλο εκπρόσωπο της Σχολής της Φρανκφούρτης, τον Μάξ Χορκχάιμερ, καθώς και με τον Χέρμπερτ Μαρκούζε. Από τα κυριότερα έργα του είναι: Η φιλοσοφία της σύγχρονης μουσικής, Minima Moralia, Μετακριτική της γνωσιοθεωρίας, Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της μουσικής, Τρεις μελέτες για τον Χέγκελ, Άρνητική διαλεκτική, Αίσθητική θεωρία, Η διαλεκτική του διαφωτισμού (μαζί με τον Μάξ Χορκχάιμερ).